

WĘGRZY JAKO *PARS ALIQUA GENTIS MASSAGETUM*.
 ŚLADY PÓŻNOANTYCZNEJ I WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ UCZONOŚCI
 W DZIELE TOMASZA ARCHIDIAKONA SPLITU.

Część 2.

POSTRZEGANIE MASSAGETÓW. 2) KONTEKST „HUŃSKI”, 1. Hunowie-Węgrzy

LESŁAW SPYCHAŁA

ABSTRACT (Hungarians as *pars aliqua gentis Massagetum*. Traces of erudition in the late antique and early medieval periods in the work of Archdeacon Thomas of Split. Part 2. The Perception of the Massagetean. 2) The “Hunnic” context, 1. Huns and Hungarians): Thomas of Split is considered to be the first known author in the territories ruled by the Arpads who identified Hungarians with Huns (however, such an identification was known in Europe from the beginning of the 10th century). Earlier, in the first decades of the 13th century, Attila was added to the genealogy of the ruling dynasty, even though there were statements in that century that excluded Attila and promoted Saint Stephen. This duality in the perception of Attila needs to be explained primarily by the pragmatism of the circles gathered around the royal court. The accounts known from other sources that link the motifs of the city, sword, and treasure of Attila with Hungary, once considered arguments proving the early development of a Hun-Hungarian identity there, arose outside the area of that monarchy and there is no indication that, except for the first account, they were known there. There is no evidence that shows the Archdeacon of Split knew at least the last two. Also, proper names and toponyms that resemble in terms of pronunciation, or in terms of spelling the name of Attila, recorded in the period preceding the creation of HISTORIA in testimonies in western Europe have nothing in common with the name of the ruler of the Huns. The identity of Huns and Hungarians, together with the references to both Attila as the *ferocissimus persecutor christianorum* (that could be understood as a synonym for *flagellum Dei*) and Hungarian invasions, all of which are to be found in Thomas’ work, seem to reflect the accounts of many medieval sources. At the same time, echoes of the last two motifs also appear in Hartvik’s LEGEND OF KING STEPHEN, which was known to Thomas.

Keywords: Massagets, Huns, Hungarians, Attila, Archdeacon Thomas of Split, *origo gentis*, historiography of the Middle Ages.

SŁOWA KLUCZOWE: Massageci, Hunowie, Węgrzy, Attyła, Tomasz archidiakon Splitu, *origo gentis*, historiografia wieków średnich

Niniejszy artykuł stanowi trzecią część studium odnoszącego się do dokonanej przez Tomasza ze Splitu identyfikacji Madziarów jako części ludu Massagetów¹. Do tej pory poświęcono uwagę kontekstowi, w jakim zamieszczono powyższą identyfikację, krótko zreasumowano opinie badaczy na temat znaczenia etnonimów w źródłach pisanych, przytoczono poglądy średniowiecznych *litterati* w kontekście pojawiania się nieznanymi wcześniej z nazwy grup etnicznych oraz dokonano przeglądu zachowanych źródeł traktujących o Węgrach pod kątem zastosowanej w nich terminologii i poglądów na ich topogenezę. W części drugiej studium prześledzono w związku z kontekstem, w jakim pojawia się powyższa identyfikacja, występowanie wzmianek o Massagetach w zachowanych zabytkach piśmiennictwa starożytnego i średniowiecznego po czasy spisania przez Tomasza ze Splitu swojego dzieła z punktu widzenia ich etnogenezy rozumianej jako *origo gentis*, w sytuacji gdy Węgrzy: 1) określani zostali jako część ludu Massagetów, utożsamianego w piśmiennictwie antyku i wieków średnich z komponentem wspólnoty scytyjskiej lokalizowanym na wschód od Morza Kaspijskiego czy literalnie w Scytii; 2) w piśmien-

¹ Spychała 2020, 155–195; 2021, 174–238. Występujące w niniejszej pracy przekłady z języków obcych, podobnie jak podkreślenia i ujęte w nawiasy kwadratowe dopełnienia tekstów zamieszczone w cytatach, mające ułatwić ich rozumienie, o ile tego nie zaznaczono, przygotowane zostały przez autora. W przypadku odsyłania do edycji tekstów źródłowych pierwsza z podanych liczb oznacza rozdział, a druga numer strony.

nictwie średniowiecznym łączeni byli powszechnie ze Scyтіą, której ekwiwalent w dziele archidiacona stanowiło zachowane tylko w tekstach kronik węgierskich pojęcie *Magoria* itp., oznaczające „praojczyznę” Madziarów. Powyższy kontekst określono umownie jako „scytyjski”.

W związku z tym, że w stanowiącym punkt wyjścia tekście Tomasza ze Splitu kolejny istotny element stanowi wzmianka, iż Węgrzy byli dawniej zwani Hunami, oraz dziejopis daje świadectwo znajomości „imienia”² Attyli i związanych z nim szerzej konotacji, w niniejszej części studium przyjrzymy się stosunkowo dobrze udokumentowanej w źródłach i omówionej w literaturze przedmiotu huńsko-węgierskiej identyfikacji. W części następnej planujemy zbadać genezę uchwytnej w źródłach z przełomu antyku i średniowiecza identyfikacji Hunów z Massagetami.

2) Kontekst „huński” (Węgrzy-Hunowie / Hunowie-Massageci)

1. Hunowie-Węgrzy

Z punktu widzenia ustalenia genezy występującej w *HISTORIA SALONITANORUM ATQUE SPALATINORUM PONTIFICUM* (dalej: *HISTORIA*) wzmianki archidiacona Tomasza określającego Madziarów jako lud zaliczany do Massagetów istotne znaczenie w naszej ocenie mają poza wcześniej omówionym kontekstem scytyjskim: 1) zaakcentowanie przez dziejopisa w zasadzie tożsamości Węgrów z Hunami, a w świetle teje 2) poświadczenie znajomości imienia Attyli, opatrzonego przy tym tytułem *dux*, zamiast najczęściej spotykanego *rex*³.

Mając to na uwadze, podobnie jak pojawiające się w tle powyższej identyfikacji wzmianki dotyczące pogaństwa przybyszów, zajęcia ojczyzny, najazdów, niszczenia świątyń i prześladowań chrześcijan⁴ oraz „pastwisk Rzymian” (*pascua Romanorum*)⁵, jak to już sygnalizowaliśmy, na myśl przywodzą teksty zachowanych kronik węgierskich XIII w. i okresu późniejszego⁶. W pierwszej kolejności, ze względu na pojawienie się idei tożsamości huńsko-węgierskiej i imienia Attyli wraz ze stosunkowo obszerną zawartą w nich narracją o dziejach huńsko-węgierskich, zdają się wskazywać na *GESTA HUNGARORUM* (1282–1285) Szymona z Kéza (węg. Kézai Simon, XIII w.) i relacje zachowane w kodeksach zaliczanych do *WĘGIERSKIEJ KOMPOZYCJI KRONIKARSKIEJ XIV WIEKU* (dalej: *KOMPOZYCJA*), których część pierwszą określono odpowiednio jako *Hunnorum gesta*, względnie *Liber primus de introitu*⁷. W kwestii genezy tej narracji wykrystalizowały się wśród badaczy dwa stanowiska. Zdaniem Sándora Do-

² Zgodnie z dominującą w literaturze przedmiotu tendencją oraz przeważającym w źródłach kontekstem, w jakim pojawia się termin „Attyla”, stosujemy go w charakterze imienia. Zestawienie lekcji tego terminu zachowanych w źródłach, zob. Schönfeld 1911, 274–275; Otto 1977, 158–180, 398–401, zwł. 157–158, 398–399; Moravcsik 1983, 79–80 (Ἀττίλας); Reichert 1987, 89–92 (*Attil*); Katsanakis 1988, 52–53.

³ Odnośnie genezy zastosowania przez Tomasza ze Splitu w stosunku do postaci Attyli terminu *dux* zob. Spychała 2023, 115–143.

⁴ Wymienione tu epizody „dziejów węgierskich”, a więc obraz, jaki w średniowiecznym piśmiennictwie niezależnie łączono zarówno z przybyłymi do Europy konfederacjami Hunów, jak i Węgrów, nie stanowi sam w sobie wskazówki umożliwiającej określenie źródeł wiedzy autora *HISTORII*, posiada natomiast obszerną literaturę, zob. zestawienie publikacji dających wgląd w stan badań: Spychała 2023, 121–122, przyp. 16.

⁵ Problematyka „pastwisk Rzymian”, *expressis verbis* nielącząca się z identyfikacją Węgrów z Hunami, ze względu na złożoność tego zagadnienia i ramy objętościowe niniejszego tekstu zostanie przedstawiona odrębnie.

⁶ Spychała 2020, 159–160.

⁷ *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, 142–164; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, 250–283; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*, 8–76; *Chronica de gestis Hungarorum*, 22–58.

manovszky'ego, Jana Dąbrowskiego, Loránda Szilágyi'ego i György'a Györffy'ego powstała ona w latach 1270–1272 (niezachowana tzw. *KONSTRUKCJA DZIEJOPISARSKA LAT 1270–1272*), w ocenie zaś innych uczonych – kilkanaście lat później (1282–1285)⁸. Z naszego punktu widzenia istotnym jest, że geneza „Historii huńskiej” kronik węgierskich w znanych nam redakcjach przypada na czasy po śmierci (1268) autora *HISTORII*. Tym samym wymienione zaletki historiografii zawierające tę narrację nie mogły być źródłem literalnie wykorzystanym

⁸ Odnośnie zaś „Historii huńskiej” kronik węgierskich spornym pozostaje problem jej autorstwa, a co za tym idzie, i chronologii powstania. Niektórzy badacze skłonni byli łączyć je z osobą związanego z węgierskim dworem królewskim mistrza Akosa (zm. 1272), od 1244 r. do śmierci nadwornego kapelana, w latach 1248–1261 kanclerza królowej Węgier Marii (ok. 1220–1270), widząc w nim też autora niezachowanej *KONSTRUKCJI DZIEJOPISARSKIEJ Z LAT 1270–1272*, zwanej za Elemérem Mályuszem *GESTA STEPHANI V*. Z kolei gros badaczy osobę autora „Dziejów huńskich” kronik węgierskich dostrzega w Szymonie z Kéza (ur. ok. 1240, zm. po 1285), kapelanie, a w latach 1283–1285 notariuszu króla Władysława IV Kumańczyka (węg. IV. (Kun) László, 1272–1290, ur. 1262, zm. 1290). Geneza „Historii huńskiej” kronik węgierskich XIII–XV w., jak ją przyjęto nazywać w ślad za określeniem zastosowanym przez Szymona z Kéza, stała się jednym z najczęściej dyskutowanych problemów węgierskiej historiografii wieków średnich. W dawnej literaturze przedmiotu dominował pogląd, że jej źródła tkwią w „pradawnej tradycji historycznej” Węgrów, a źródłem „Historii huńskiej” węgierskich kronik dopatrywano się w niezachowanych węgierskich pragesta XI w., nawet wówczas gdy podnoszono też wpływ wcześniej powstałych na obszarze oddziaływania kultury i języka łacińskiego zabytków piśmiennictwa. Zwolennicy tego poglądu skłonni byli doszukiwać się w uwiecznionej na Węgrzech relacji echa jakiejś odległej tradycji, która niezależnie od przeprowadzonych na Zachodzie identyfikacji Węgrów z Hunami nawiązywać miała czy to poprzez tureckich Bułgarów (tzw. bułgarska lista książęca) do osoby władcy huńskiego, czy też stanowić ogólnie pojmowane dziedzictwo ludów stepowych strefy nadczarnomorskiej. Dostrzegano, że „Historia huńska” nie posiada wartości źródłowej, ale uznawano, że przechowała ona pozostałości tradycji huńskiej. Od wystąpienia Pála Hunfalvyego, który wskazał na jej kompilacyjny charakter i określił jako wymysł XIII-wiecznych kronikarzy, a za nim innych badaczy tłumaczących jej genezę przejęciem treści i motywów ze źródeł obcych, uznaje się ją często za wymysł uczonej tradycji średniowiecznej, za stworzoną w znanym nam kształcie w drugiej połowie XIII w., mimo że pewne jej elementy były zdaniem uczonych (np. János Horváth (jr), Gy. Györffy, Jenő Szűcs, Gyula Kristó, László Veszprémy) uchwytnie już w źródłach węgierskich kilkadziesiąt lat wcześniej. W trakcie badań podniesiono też, że niektóre motywy „Historii huńskiej” zaczerpnięte zostały z tradycji ustnej, w szczególności od niemieckojęzycznych osadników na Węgrzech, niekiedy dopuszczając możliwość oddziaływania tradycji, którą miały przechować ludy zamieszkujące Kotlinę Karpacką (np. Słowianie pannońscy, Szeklerzy). Poniżej zamieszczono wykaz najbardziej reprezentatywnej literatury przedmiotu, zawierającej nierzadko omówienia stanów badań: Hunfalvy 1876, 276–306, zwł. 297–303; Hunfalvy 1877, 196–204, zwł. 199–200; Petz 1885, 17–81; Pauler 1899 [1985], 112, 374, przyp. 7; 431–432, przyp. 225; Kaindl 1900, 34, 36–42; Bleyer, 1906a, 429–599; Bleyer 1906b, 3–147; Domanovszky 1906, 33–74; Dąbrowski 1914, 5, 8, 11–12; Gombocz 1921, 194–203; Hóman 1924, 25, 27, 33; Hóman 1925, 50–59, 61–62, 68, 96–97; Eckhardt 1928a, 465–491, 605–632; Eckhardt 1928b, 1–56; Domanovszky 1933, 110–132; Hóman 1938a, 45–170, zwł. 71–77, 99, 105–112, 116, 132, 135; Szilágyi 1939 [1990], 460–462; Hóman 2003a, 39–162, zwł. 63–68, 85, 89–94, 106, 117, 120; Eckhardt 1940 [1986], 143–216, zwł. 185–186; Macartney 1940, 101–103, 118–121, 187; Németh 1940 [1986], 265–270; Domanovszky 1942, 55–65; Györffy 1948, 126–146; Macartney 1951, 73–184, zwł. 73–75, 171–172; Macartney 1953, 89–104; Horváth (jr) 1963, 446–476; Mályusz 1967, 51–54; Szűcs 1973, 569–643, 823–878; Szűcs 1974, 187–202, zwł. 187–198; Szűcs 1975, 12–19, 35–37; Kristó 1977, 105–109; Kristó 1978, 55–64; Kristó 1983a, 313–329; Kulcsár 1987–1988, 523–526; Györffy 1988, 73–75; Róna-Tas 1988, 111, przyp. 7; Harmatta 1990, 243–261, zwł. 244; Németh 1990, 157–164; Kristó 1991, 117–125; Veszprémy 1991, 29–30; Szűcs 1992, 273, przyp. 15; Birnbaum 1993, 93, przyp. 5; Györffy 1993a, 395–400; Györffy 1993b, 126–146, 152–180, 188–193; Almási 1994, 348; Kordé 1994a, 274–275; Kersken 1995, 664–665, 672; Kristó 1996, 70–84; Róna-Tas 1997, 326–330; Róna-Tas 1999, 423–427; Szűcs 1999, XXIX–CIV; Kristó 2002, 71–73, 77; *Żywot św. Stefana, króla Węgier*, 51, przyp. 5; Grzesik 2003b, 55, przyp. 3; Kulcsár, 2003, 55–56; Veszprémy 2004, 18–20; Kulcsár 2005, 225–226; Veszprémy 2005, 106–107; Grzesik 2006, 122; Kulcsár, Veszprémy 2006, 381–383; Veszprémy 2010, 1362–1363; Veszprémy 2013, 25–44, zwł. 25–26, 40, 42–43; Grzesik 2016, 798–799; Grzesik 2017, 385–386; Bak, Grzesik 2018, 13–14; Rady 2018, 131–133; Veszprémy 2019, 307–308, 313–319; Thoroczkay 2020, 101–102. Gwoli uzupełnienia wypada nadmienić, że w ramach dyskursu dotyczącego tzw. teorii huńskiej w przeszłości rozgorzał spór określany w sękłowych dziesięcioleciach XIX stulecia i początkach XX w. mianem tzw. „wojny ugryjsko-tureckiej” (węg. ugor-török háború), toczony pomiędzy zwolennikami ugrofińskości Węgrów a wyznawcami ich tureckości. Ci ostatni, poza szukaniem argumentów typowo językoznawczych, chętnie sięgali do średniowiecznych źródeł pisanych, odwołując się do wciąż żywej, szczególnie wśród szlachty węgierskiej, idei scytyjsko-huńskiego pokrewieństwa. Opory budziła wówczas myśl o związkach z „tranem śmierdzącymi ludami Północy, ludami bez historii”. Uznanie języka węgierskiego za ugrofiński, szczególnie po roku 1849, przypisywano też powszechnie manipulacjom Habsburgów, a obchody tysiąclecia Węgier (1896) nawiązywały raczej do idei „wołzkiego koczownika”, potomka Attyli, niż teorii ugrofińskiej. Zob. omówienie tego zagadnienia: Pusztay 1977, 92–107; Bartha 1983, 66; Domokos 1990, 6, 15, 129; Rédei 1998, 59–61.

przez archidiakona Splitu⁹. László Veszprémy zwrócił uwagę, że problem genezy „Historii huńskiej” kronik węgierskich komplikuje okoliczność, że wiedza o obecności historycznych Hunów w „Pannonii” była szeroko rozpowszechniona w Europie, a szczególne zainteresowanie nią miało miejsce na obszarach kultury języka niemieckiego. W konsekwencji to właśnie tam istniały przesłanki, aby to w kraju zwanym od XI w. Pannonią szukać śladów Hunów i artefaktów związanych z Attylą¹⁰.

W starszej literaturze przedmiotu, mając na uwadze fakt, że tak w anonimowych *GESTA HUNGARORUM* (dalej: GH), jak i w późniejszych kronikach węgierskich obecne są elementy identyfikowane jako komponenty identyfikacji huńsko-węgierskiej, włączając w to także umiejscowienie Attyli w genealogii Arpadów, uznawano, że jest to rezultat korzystania przez autorów XIII–XIV-wiecznych opracowań dziejów węgierskich z tzw. pragesta czy prakroniki, której powstanie najczęściej datowano na schyłek XI w. Elementem sprzyjającym takiemu postrzeganiu była zachowana w *ANNALES* Lamberta z Hersfeld opowieść o mieczu Attyli, który miał być wówczas przechowywany na dworze władców węgierskich (zob. poniżej). Szczególną rolę w upowszechnianiu takiego punktu widzenia odegrały prace Bálinta Hómana. W ślad za nim wielu badaczy przez całe lata skłonnych było przyjmować pojawienie się kilku elementów identyfikacji huńsko-węgierskiej już na kartach niezachowanego praźródła kronik węgierskich¹¹.

W kontekście powyższego odnotować należy też mającą miejsce niedawno próbę odmiennego określenia źródeł identyfikacji huńsko-węgierskiej na średniowiecznych Węgrzech. Judit Csákó skłonna była łączyć jej genezę z hipotetycznymi *gesta*, których istnienie starał się przed laty wykazać Gyula Kristó, wiążąc ich powstanie z początkiem XIII stulecia. Jej zdaniem dziełko to miało być spisane między 1213 a 1235 r. i znajdować się w nim winna obszerniejsza niż ta znana z *GH* (zob. poniżej), jak to sformułowała, „tradycja o Attyli”. Z tego źródła miał korzystać autor *CHRONICON HUNGARICO-POLONICUM* (dalej: *ChHP*), zniekształcając jego tekst i wzbogacając motywami chorwackimi i polskimi. W innej publikacji (2015) autorka tej koncepcji zachowała już dystans w stosunku do wcześniej wyrażonej opinii, uznając, że jeśli historia Attyli pojawiła się przed jej spisaniem przez Szymona z Kéza, to jedynym tego świa-

⁹ W ocenie Gy. Györffy’ego opis drogi ucieczki Béli IV przed Tatarami w dziele Tomasza wykazuje analogie do relacji o Dietrichu (*Ditricus*) „Historii huńskiej” węgierskich kronik. Ten pogląd za nieprzekonywający uznał J. Szűcs, albowiem Mongołowie nie do końca pokonali *itinerarium* opisane przez Tomasza, a podobieństwa pomiędzy oboma opisami oparte są jedynie na współwystępowaniu w nich dwóch nazw miejscowych (Split, Trogir). Györffy 1948, 165–166; Szűcs 1973, 579, przyp. 39; Szűcs 1984, 518, przyp. 39; Györffy 1993b, 165–166.

¹⁰ Veszprémy 2013, 24; Veszprémy 2019, 307–308. Bálint Hóman zwrócił uwagę, że w XI–XII w. stosowano poza Węgrami równoległe określenia *rex Ungariae* i *rex Pannoniae*. Państwo zwano niejednokrotnie Pannonią (*Pannonia, regnum Pannonicum*), a jego mieszkańców – *Pannonnes, gens Pannonica / Pannoniorum*. Na samych Węgrzech tego rodzaju zjawisko poświadczane jest tylko w *LEGENDZIE ŚW. EMERYKA*, której powstanie datował ten badacz na okres rządów króla Kolomana (1095–1116, ur. ok. 1070, zm. 1116). W zachowanych świadectwach XIII stulecia proveniencji węgierskiej nie jest poświadczona nazwa *Pannonii* na oznaczenie Węgier. Zob. szerzej: Hóman 1917, 153–154, 252–253, 256–257; Hóman 1918a, 1–7, 13, 15–22; Hóman 1918b, 66–67; Hóman 1938b, 211–212, 215, 225, 227, 229–237, 239–242, 244–250; Veszprémy 1994, 526; Hóman 2003b, 196–197, 204, 206–212, 215–220.

¹¹ Zwykle wskazywano na następujące motywy: znajomość znanej na zachodzie Europy identyfikacji (*Hu(n)ni-(H)ung(a)ri*); obecność Attyli jako przodka dynastii węgierskiej; zajęcie „Pannonii” jako niegdyś należącej do władcy Hunów; wzmianka o siedzibie Attyli (*Etzelburg*); postrzeganie Szeklerów jako ludu Attyli; znajomość określenia *flagellum Dei* w powiązaniu z osobą władcy Hunów. Zob. poniżej, *passim*, oraz literatura zestawiona powyżej w przyp. 8 dotycząca tzw. „Historii huńskiej”.

dectwem o charakterze pośrednim jest *ChHP*. Zastrzegła jednak, że źródło to, zawierające wyjątkowo zagmatwany przekaz tradycji („rendkívül vegyes hagyományanyag”) odnośnie historii Attyli, w związku tak z zachowaniem się bogactwa europejskich wątków odnoszących się do tego władcy, jak i szerokim rozpowszechnieniem identyfikacji huńsko-węgierskiej, nie może stanowić jedyne dowodu na istnienie niezachowanej redakcji węgierskich *gesta*. Uznała, że jeśli istniała na XIII-wiecznych Węgrzech taka redakcja dziejopisarska, która zawierała obszerniejszy tekst o Attyli, to nie ma podstawy do twierdzenia w oparciu o zachowane przekazy powstałych tam w XIII²–XV w. kronik, że posiadała ona obszerniejszą koncepcję i bardziej wyuczeloną, rozbudowaną – jak to określiła – „historię huńską” niż u Anonima węgierskiego¹².

Pomimo iż od lat w literaturze przedmiotu zwraca się uwagę, że zachowana w *HISTORII* archidiacona Tomasza wzmianka o huńsko-węgierskiej identyfikacji wyprzedza powstanie „Historii huńskiej” kronik węgierskich czy, jak akcentował Gy. Kristó, nazwa Hunów nie pojawia się w źródłach powstałych na obszarze historycznych Węgier wcześniej niż w powstałym w Splicie w latach 60. XIII stulecia dziele, w zasadzie nie próbowano wyjaśnić jej genezy¹³. Jedynie Carlile Aylmer Macartney (1940) wyraził dość osobliwy pogląd, że elementy legendy o Attyli krążyły w świecie średniowiecznej mitologii, a głównym ich źródłem była Dalmacja („chief home and origin of these myths was Dalmatia”). Istotną zaś rolę miało odegrać niejasne wspomnienie zniszczenia Salony przez Awarów, zidentyfikowanych jako lud Attyli. Angielski historyk doszedł też do wniosku (1951), że kształtowanie się węgierskiej legendy etnogenetycznej musiało zyskać do czasu powstania *GH* dość szeroką akceptację, czego wyrazem być miała m.in. relacja *HISTORII*. W rezultacie skłonny był (1953) dopatrywać się genezy adaptacji postaci Attyli i identyfikacji huńsko-węgierskiej na Węgrzech za pośrednictwem dalmatyńskim i polskim, jak się wyraził, najmniej wiarygodnych kanałów, gdzie – jak ocenił – rozwinęły się osobliwe wersje legendy o Attyli¹⁴.

¹² Csákó 2014, 330–331; Csákó 2015a, 291–292; Csákó 2015b, 303, 327, 330; Spychała 2023, 121, przyp. 15.

¹³ Martin Homza ocenił, że to ten dziejopis był najbliższy sformułowaniu myśli o huńsko-węgierskiej tożsamości. Györfly 1948, 137; Kristó 1983a, 320–321; Kristó 1991, 121–122; Veszprémy 1991, 26; Györfly 1993b, 137; Veszprémy 1995, 362; Kristó 1996, 77; Róna-Tas 1997, 328; Róna-Tas 1999, 424; Veszprémy 2004, 20; Homza 2009, 33–34; Veszprémy 2013, 40; Veszprémy 2019, 318. W kontekście przytoczonej opinii Gy. Kristó wypada przynajmniej zasygnalizować, że autor najstarszej zachowanej kroniki polskiej, zwany Anonimem Gallem, w początkach XII w. wiedział, że Węgrzy nazywani są Hunami (*Huni, qui et Ungari dicuntur*). Wiadomość ta jednak tylko w tym przypadku będzie miała dla nas znaczenie, jeśli przyjmiemy, że dziejopis ten zapoznał się z tego rodzaju identyfikacją na Węgrzech, z którymi łączył go niejeden z badaczy. Tego jednak nie sposób dowieść. Odnosić należy, że nie zostały się w nauce ani poglądy identyfikujące autora tej kroniki z Węgrem, a raczej Słowianinem węgierskim (Wojciech Kętrzyński, Aleksander Brückner, Teodor Tyc, Roman Grodecki), ani identyfikacja zaproponowana przez Mariana Plezię widzącego w Anonimie Gallu autora węgierskiego praźródła, niezachowanych *GESTA UNGARORUM*. Niezależnie od pochodzenia tegoż autora wielu badaczy skłonnych było i jest łączyć epizody jego życia z obszarem Węgier (np. tzw. hipoteza prowansalsko-węgierska), ale nie oznacza to, że tam zapoznał się on z ideą huńsko-węgierskiej tożsamości. *Galli Anonymi Cronicae*, 8 (praefatio), LXXXV–LXXXVIII; *Anonim tzw. Gall*, 11 (przedmowa), VII–XI; *Gesta principum Polonorum*, 14 (prohemium), XXVI–XXVII, XXIX; Kętrzyński 1909, 6–10; Brückner 1924, 118, 120, por. 136; Tyc 1924a, 56–64; Tyc 1924b, 80, 112–126; Plezia 1947, 138–139, 148–149, 158–178, 198; Plezia 1959, 285–295; Dąbrowski 1964, 30–33; Plezia 1984, 120; Kristó 1994, 17, 123–124; Kersken 1995, 493–494; Bagi 2005, 17–21, 31–44, zwł. 220–222; Labuda 2006, 118–119; Bagi 2008, 16–18, 27–38, 169–171, 199–200; Jasiński 2008, 14, 98; Fried 2009, 503–504; Fried 2010, 483–484, 499; Wenta 2011, 14–17, zob. także: 41–47, 78, 107–108, 194; Gacka 2017, 27–39, 44–45, 53–55.

¹⁴ Macartney 1940, 16; Macartney 1951, 151; Macartney 1953, 40.

W związku z tym, iż z wyżej wymienionych względów przy obecnym stanie badań nie sposób przypisać archidiakonowi Splitu korzystania z tekstu „Historii huńskiej” węgierskich kronik, przyjrzeć się wypada, czy zachowały się świadectwa o starszej metryce powstania, dostarczające dowodów na funkcjonowanie jeszcze przed powstaniem dzieła Tomasza elementów czy motywów huńsko-węgierskiej identyfikacji. Jako takie w świetle zachowanych przekazów źródłowych jawi się stosowanie w średniowiecznym piśmiennictwie:

- 1) nazwy Hunów na określenie Węgrów;
- 2) imienia Attyli w genealogii pierwszej węgierskiej dynastii;
- 3) tytułury i frazeologii w odniesieniu do Attyli (*rex, flagellum Dei*) oraz pojawienie się:
- 4) zachowanych w dokumentach węgierskich nazw miejscowych i imion własnych współbrzmiających czy przypominających „imię” Attyli;
- 5) wzmianek o mieście Attyli na Węgrzech;
- 6) przekazu o mającym znajdować się niegdyś w posiadaniu dworu węgierskiego mieczu Attyli;
- 7) informacji o przechowywanym od czasów Attyli skarbie mającym się znajdować do 1270 r. w posiadaniu Arpadów.

Stosowanie w średniowiecznym piśmiennictwie, począwszy od początków X w., nazwy Hunów na określenie Węgrów

Występowanie w piśmiennictwie wieków średnich, od początków X stulecia, nazwy Hunów na określenie Węgrów uznać należy za najwcześniejszą i najprostsza formę identyfikacji huńsko-węgierskiej. Zjawisko to uchwytnie jest w zabytkach powstałych w łacińskim kręgu kulturowym, ale nieobce też było niektórym autorom tworzącym w języku greckim. Znalazło też swoje odbicie w kręgu germańskich podań. Ze względu na to, że tematyka ta była już przedmiotem badań oraz mając na uwadze okoliczność, iż wielość tego rodzaju zachowanych świadectw nie daje sama w sobie podstawy do wskazania źródeł wiedzy archdiakona Tomasza, odsyłamy tu do literatury przedmiotu zawierającej stosowne zestawienia świadectw źródłowych i ich omówienia, krótko reasumując wyniki dotychczasowych badań.

Z reguły autorzy piszący o Węgrach jako Hunach znają też etnonim (*H)ung(a)ri*, i nazwy (*H)ung(a)ria*. Część dziejopisów w najzwyczajniejszy sposób zastępowała formy (*H)ung(a)ri* terminem *Hun(n)i*. Nazwa ta pojawia się jednak w źródłach w kilku określonych kontekstach:

- 1) w relacjach o najazdach węgierskich X¹ w.;
- 2) w opisie stosunków niemiecko-węgierskich w XI w. (głównie wyprawy cesarskie na Węgry) oraz sporadycznie przy opisach peregrynacji do Ziemi Świętej (poł. XI w.); wyprawy krzyżowej 1189 r. czy w relacjach o stosunkach węgiersko-(czesko)-austriackich w drugiej połowie XIII stulecia.

Grupa źródeł czeskiej proveniencji określa Węgry jako *terra Hunnorum* w relacji wydarzeń z początku drugiej połowy XI i XII stulecia. Również władcy węgierscy pojawiają się na

kartach zabytków dziejopisarskich jako *rex Hun(n)orum*. Zdecydowanie najczęściej odnosi się to do królów i książąt węgierskich drugiej połowy XI w. Swój znaczący udział mają tu również źródła proveniencji czeskiej. W relacji o schronieniu się książąt anglosaskich, Edwarda Wygnańca (ang. Edward the Exile, ur. 1016, zm. 1057) i Edmunda, synów króla Anglii Edmunda Żelaznobokiego (ang. Edmund Ironside, 1016, ur. ok. 993, zm. 1016), na Węgrzech za rządów św. Stefana (węg. Szent István, 997–1000/1001–1038, ur. ok. 970, zm. 1038) również pojawia się w powiązaniu z królem Węgier termin *rex Hun(n)orum*. Najczęściej jako „król Hunów” jawi się Salomon (węg. Salamon, 1063–1074, ur. 1053, zm. 1087) i to tak w źródłach proveniencji czeskiej, jak i angielskiej. W wielu przekazach można też znaleźć dosłowną „identyfikację”: (*H*)*ungari*, *id est Hun(n)i*; *Huni sunt (H)ungari*; *Huni, qui et (H)ungri*; *Huni sive (seu) (H)ungari* itp. Występuje ona zwykle przy relacjach o najazdach węgierskich (X¹ w.), sporadycznie zaś w odniesieniu do wydarzeń X/XI w. Bez wyraźnego związku chronologicznego i przedmiotowego pojawia się też w źródłach powstałych w XII–XIV w. Niekiedy identyfikacja Hunowie-Węgrzy odnosi się do Hunów i Awarów, a nie Madziarów¹⁵.

Zwrócono też w literaturze przedmiotu uwagę, że zdarzały się sytuacje, gdy to w narracji o dziejach Hunów europejskich późniejsi dziejopisowie stosowali na ich określenie nazwę (*H*)*ungari*¹⁶.

Za symptomatyczne w kontekście powyższego uznać można słowa zachowane w datowanym dość rozbieżnie przez badaczy, w najszerszych ramach między 790 a pierwszą ćwiercią XI w., eposie *WALTHARIUS*, w świetle których panowanie Hunów trwało ponad tysiąc lat (zob. poniżej). W ocenie Jennifer Williams stanowią one odbicie odczuwanego przez mieszkańców Europy, oczywiście z perspektywy czasu, zagrożenia, najpierw ze strony Hunów, a potem Awarów i Węgrów¹⁷.

Obecność imienia Attyli w genealogii pierwszej węgierskiej dynastii

Bezspornym jest, że w anonimowych *GH* i *ChHP* pojawia się w genealogii Arpadów „imię” Attyli. W przypadku pierwszego z wymienionych tu źródeł występuje ono na jego kartach wie-

¹⁵ Stosowne zestawienia tekstów źródłowych, zob. *A magyar honfoglalás kútfoi*, wg indeksu: 848 (*Huni, Hunia*), 848–849 (*Hunok*); *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, IV, 75 wg indeksu (*Hunni*); *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, wg indeksu: 351 (*Oðvvoi*), 358 (*hunok*); *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*, 46 (*Oðvvoi*), 48 (*hunok*). O wadach i zaletach korzystania z wydawnictwa przygotowanego przez A.F. Gombosa, zob. Spychała 2024 (w druku). Ponadto, mniej lub bardziej kompletne, zestawienia, czy wskazania stosownych przekazów źródłowych znaleźć można w poniżej wskazanych opracowaniach: Petz 1885, 82–85; Hóman 1917, 130, 132–134; *A magyar történet bizánci forrásai*, 21, 128, 165, 170, 175, 194, 199, 203, 204, 210, 213; Hóman 1938a, 73–78, 83–89; Gyóni 1938, 37, 39; Györffy 1948, 129–134, 137; Kürbisówna 1952, 138; Borst 1958 [2019], 539, 568, 580; Kürbisówna 1959, 202; Moór 1959, 225; Moravcsik 1967, 320; Moravcsik 1983, 235 (*Oðvvoi. 15. Ungarn*); Cordt 1984, 33; Kulcsár 1987–1988, 527–528, 533–537, 538–539, 541; Györffy 1993b, 129–134, 137; Kristó 1996, 77–80; Kellner 1997, 64–65; Király 1997, 99, 100; Róna-Tas 1997, 238–239; Róna-Tas 1999, 309; Hóman 2003a, 66–69, 72–77; Radek 2008, 133–135, 176–177, 181–187, 190, 257; Rouche 2011, 232; Csukovits 2015, 68; Csukovits 2018, 18–19; Rady 2018, 129; Sudár, 2018, 93; Veszprémy 2019, 308–309; Spychała 2021b, 583–584; Sudár 2021, 83–84, 95–96.

¹⁶ Hóman 1938b, 193–194; Györffy 1993b, 130; Hóman 2003b, 186–187.

¹⁷ *Ultra millenos fertur [sc. Hunni] dominarier annos. Waltharius*, 22, wiersz 10; Williams 1981, 136.

lokrotnie – jak wskazał L. Veszprémy 23 razy, z reguły w powiązaniu z przodkami Arpadów¹⁸. Już przed laty badacze zauważyli, że ma to miejsce w tych partiach tekstu *GH*, gdzie jest mowa o prawie dynastii do posiadania „Pannonii” czy jej zwierzchnictwa nad ludami mającymi podlegać niegdyś władcy Hunów¹⁹. Jak skonstatował János Horváth (jr), genealogia była o tyle istotna dla Anonima w jego dziele, o ile mogła okazać się pomocna do wykazania prawa własności do określonego terytorium²⁰. György Györffy sądził nawet, iż gdyby dziejopis węgierski swoją relację o dziejach Madziarów ograniczył do okresu sprzed zajęcia ojczyzny, osoba Attyli w genealogii byłaby mu w ogóle zbyteczna²¹. Jennifer Williams uznała *GH* za pierwsze źródło dokumentujące funkcjonowanie wśród Węgrów – jak to sformułowała – genealogii huńskiej, mimo iż sama zwróciła uwagę, że autor tegoż nie wymienia nazwy Hunów²². W podobnym duchu wypowiedział się L. Veszprémy, który uznał wzmianki *GH*, datowanych przez niego wówczas na ok. 1200 rok, za pierwsze pewne i godne zaufania źródło funkcjonowania węgierskiej tradycji o Attyli. Brak nazwy Hunów w tym świadectwie tłumaczył (2019) tym, że ich autor, nie wypowiadając tego, zidentyfikował Węgrów z Hunami²³. Z kolei Péter Kulcsár doszedł do wniosku, że dziejopis, pobierając nauki poza granicami kraju, miał możliwość poznania tego etnonimu, ale jego wykształcenie nie pozwalało mu go przywołać (rodzaj tabu)²⁴. Inny z badaczy – Gy. Kristó – skonstatował krótko, że przed rokiem 1200 imię Attyli nie pojawia się w źródłach węgierskich²⁵.

W kontekście Attyli anonimowych *gesta* odnotować wypada, że Géza Fehér, Imre Boba i János Makkay identyfikowali go nie jako władcę Hunów, ale jednego z ostatnich przywódców Awarów²⁶. Historyczność Attyli tego źródła zanegował również László Szegfű. Uznał on, że skoro kronikarz nie wymienia etnonimu Hunów, to nie miał na myśli twórcy imperium, lecz jakiegoś bliżej nieokreślonego władcę stepowego²⁷.

¹⁸ Tu odsyłamy tylko do tych miejsc tekstu, w których jest mowa o Pannonii jako ziemi Attyli, względnie Attyla pojawia się jako przodek węgierskich władców: *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, 5, 40; 8, 42; 9, 45; 12, 51; 14, 53; 19, 59; 20, 61–62; 33, 75; 38, 81; 46, 94; *Die „Gesta Hungarorum”*, 5, 40; 8, 44; 9, 48; 12, 54; 14, 58; 19, 66; 20, 68; 20, 70; 33, 84; 38, 94; 46, 108; *Anonymus and Master Roger*, 5, 16; 8, 22; 9, 26; 12, 34; 12, 36; 14, 40; 19, 50; 20, 52; 20, 54; 33, 72; 38, 82; 46, 100; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, 5, 42; 8, 50; 9, 56; 12, 70; 14, 76; 19, 88; 20, 90; 20, 92; 33, 116; 38, 128; 46, 152; Otto 1977, 173. O niekonsekwencji związanej z postacią Attyli w genealogii Arpadów anonimowych *GH*, zob. Banaszkiwicz 1979, 43; Williams 1981, 255; Spychała 2012, 187–190.

¹⁹ Hóman 1938a, 109; Eckhardt 1940 [1986], 185; Györffy 1948, 132, 135–136; Kürbisówna 1952, 138–139; Mályusz 1967, 46; Györffy 1988a, 73; Veszprémy 1991, 24; Györffy 1993b, 132, 135–136; Veszprémy 1995, 358; Kristó 1998, 55; Kristó 2002, 52; Hóman 2003a, 91–92; Veszprémy 2013, 36, 38–39; Veszprémy 2019, 314, 316–317.

²⁰ Horváth (jr) 1954, 234.

²¹ Györffy 1948, 135; Györffy 1993b, 135.

²² Williams 1981, 254–256.

²³ Veszprémy 1991, 24–26; Veszprémy 1995, 357–358, 362; Veszprémy 2004, 18–19; Veszprémy 2019, 307, 314–315.

²⁴ Kulcsár 1987–1988, 541.

²⁵ Kristó 1978, 59; Kristó 1983a, 321. Zob. też poniżej problematyka nazw miejscowych i imion własnych współbrzmiających, czy przypominających „imię” Attyli.

²⁶ Fehér 1922, 711–712; Boba 1979, 105–106; Boba, 1990, 43, 48–49, 51–55, 63, 66, 73; Boba 1990 (wyd. 1991), 169–170; Makkay 2006, 8, 43–44.

²⁷ Szegfű 1969, 229.

Z kolei w *ChHP* postać Attyli ukrywa się pod odosobnionym w piśmiennictwie terminem *Aquila*²⁸, jednak została ona w sposób ewidentnie odmienny od relacji innych kronik węgierskich XIII–XV w. powiązana z władcami węgierskimi. Przy tym autor *ChHP* wykazał w zakresie genealogii dynastii węgierskiej zaskakujący brak orientacji, aby nie powiedzieć dyletanizm, jeśli porównać jego informacje z przekazami innych źródeł powstałych na Węgrzech, odnoszącymi się do genealogii władców węgierskich. Jego relacja nie posiada w tym punkcie nie tylko wartości historycznej dla współczesnych badaczy, ale musiała również budzić przynajmniej wątpliwości wśród samych współczesnych mu Węgrów, co akcentował już L. Veszprémy. Co najwyżej przyjmowano, tu w kontekście wątku o Attyli, iż autor *ChHP* mógł korzystać z wcześniej powstałych zabytków dziejopisarskich, ale problem ewentualnej znajomości jego dzieła na Węgrzech pozostawiono w zasadzie poza uwagą. Zapewne wpływ na to miała okoliczność, na którą wskazał Ryszard Grzesik, że archetyp kroniki musiał zostać niedługo po powstaniu wywieziony z Węgier do Małopolski przez Salomeę (1211/1212–1268), wdowę po księciu Sławonii (1226–1241), wcześniej królu Halicza (1214–1219, 1219–1221), Kolomanie (ur. 1208, zm. 1241), co także tłumaczy, dlaczego na Węgrzech nie zachował się ani jeden rękopis tego dzieła, a tym samym późniejsi węgierscy dziejopisarze w praktyce nie mieli też sposobności zapoznania się z nim. Także tutaj pojawia się informacja o zajęciu przez Attylę ziem, które nazwano Węgrami²⁹.

Autora *ChHP* L. Veszprémy uznał za pierwszego wśród węgierskich dziejopisów, który pokusił się o przyswojenie i wykorzystanie elementów – jak to określił – europejskiej tradycji o Attyli (*VITA S. URSULAE*, relacje o podbojach Attyli). Martin Homza skonstruował, że zarówno przekaz anonimowych *GH*, jak i *ChHP* poświadczały to, iż myśl o huńsko-węgierskich związkach była na Węgrzech już wówczas – a więc w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. – przedmiotem dyskusji³⁰.

²⁸ „[...] *Aquila famosus victor terrarum* [...]”. *Chronicon Hungarico-Polonicum*, 1, 300; 3, 302–304; *Chronica Hungaro-Polonica*, 1, 10; 3, 16–18; *Żywot św. Stefana, króla Węgier*, 1, 50; 3, 55; 3, 59; 3, 62; Homza 2009, 1, 118; 3, 126; 3, 130. Odnośnie formy imienia *Aquila*, zob. stosowne zestawienia: Otto 1977, 158, 166–167. O identyfikacji *Aquila* – *Attila*, zob. Grzesik 1999, 170–172; Homza 2000, 41, 43–45; *Żywot św. Stefana, króla Węgier*, 23, 50, przyp. 5; Grzesik 2008, 145; Homza 2009, 50–52; Grzesik 2010, 349.

²⁹ [...] [sc. *Aquila*] *pertransivit fluvium qui Thisa dicitur, ibique planitiorem et spatiosorem terram invenit, in qua magis delectare cepit. Tunc advocato omni exercitu suo, ad laurem et gloriam exercitus sui, Ungariam eam appellavit*. *Chronicon Hungarico-Polonicum*, 3, 304; *Chronica Hungaro-Polonica*, 3, 19; *Żywot św. Stefana, króla Węgier*, 3, 130. Zob. też powyżej, literatura w przyp. 28.

³⁰ Zob. *Chronicon Hungarico-Polonicum*, 304, przyp. 4; Macartney 1940, 104–105, 107. Carlile Aylmer Macartney podkreślał, że *ChHP* nie jest dokumentem łatwym do interpretacji. Określił je jako kompilację opartą na świadectwach o podobnym charakterze, zestawioną na różnych etapach przez „osoby albo nieposiadające wiedzy, albo tendencyjne, albo jedno i drugie”. Z jednej strony uznał, że na niektóre pytania nie da się nigdy znaleźć odpowiedzi, z drugiej podkreślił, że źródło to zawiera wiele interesujących zwłaszcza z punktu widzenia rozwoju legendy o tożsamości Hunów i Madziarów elementów, nieznanych z innych świadectw. Przy tym odnotować można, że angielski historyk, a za nim Brygida Kürbis, wskazali na podobieństwo w jednym miejscu między *ChHP* a *HISTORIA* dotyczące relacji zajęcia Chorwacji przez Węgrów. Macartney 1940, 16–19; Macartney 1953, 174, 177; Kürbisówna 1959, 201; Veszprémy 1991, 26–27; Veszprémy 1995, 362–363; Grzesik 1997, 28; Grzesik 1999, 170–172, 208–212, zob. też 51–53; Veszprémy 1999, 766–767; *Żywot św. Stefana, króla Węgier*, 18, 19–20, 26–27, 35–36, 39; Grzesik 2003a, 97–98; Veszprémy 2004, 20; Grzesik 2006, 2006, 123–124, 128; Homza 2009, 18–19, 33, 59–61; Grzesik 2014, 192, 194, 196–197; Veszprémy 2019, 318; Grzesik 2021, 650, 653–654, 657. Zob. też poniżej strony 140–141, tzw. „list tatarski” oraz hymn do św. Stefana.

Znamiennym jest, że autorzy obydwu wskazanych tu źródeł nie zdradzili, że znana im była nazwa Hunów. Jedyne Anonim węgierski wspomniał, że obszary, które zajęli w Kotlinie Karpackiej Węgrzy, zamieszkiwali Szeklerzy, których określił jako lud Attyli³¹.

Problematyka tytułatury i frazeologii stosowanej w odniesieniu do Attyli (*rex, flagellum Dei*)

W średniowiecznym piśmiennictwie z reguły wiązano z władcą Hunów tytuły *rex, βασιλεύς, küneg(e) / künic / künec / konungr / komgur* itp., najczęściej tłumaczone jako „król”. Przypisanie Attyli przez autora *HISTORII* tytułu *dux* miało miejsce, jak wszystko na to wskazuje, w związku z zastosowaniem przez niego w odniesieniu do króla św. Stefana określenia „pierwszy król Węgrów” (*primus rex Hungarorum*), nie mógł więc takim tytułem określić władcy Hunów identyfikowanych z Madziarami³².

Znane szerzej w piśmiennictwie epoki od początków X stulecia, łączone z postacią Attyli określenie *flagellum Dei* zaistniało też w źródłach węgierskich, czy to w postaci *flagellum Christianorum* w znanej Tomaszowi *LEGENDZIE O KRÓLU ŚW. STEFANIE* autorstwa Hartvika, czy w sposób literalnie oddany na kartach anonimowych *GH, GESTA HUNGARORUM* Szymona z Kéza i w tekstach wchodzących w skład *KOMPOZYCJI*, znajdując w naszej ocenie, szczególnie w tym pierwszym przypadku, odbicie w zastosowanym przez autora *HISTORII* powiązaniem z postacią Attyli zwrocie *ferocissimus persecutor christianorum*³³. Tünde Radek uznała, że samo powiązanie Węgrów z Hunami przywoływało automatycznie usytuowanie tych pierwszych jako *flagellum Dei*³⁴. Jennifer Williams określiła władcę Hunów jako postać reprezentatywną dla wszystkich „barbarzyńców” prowadzących najazdy na Europę od czasów Wandalów po Węgrów³⁵.

Obecność zachowanych w dokumentach węgierskich z okresu panowania Arpadów nazw miejscowych i imion własnych współbrzmiących czy przypominających „imię” Attyli

Zachowanie się w węgierskim materiale dyplomatycznym nazw miejscowych, czy za takowe poczytywanych (1138/1329: *villa Atila*; 1208–1235/1550: *Athilę prędiüm*), i imion własnych (1221: *Athila*; 1263: *Ethela*; 1286: *Athila, Etele*), współbrzmiących z „imieniem” Attyli, jak

³¹ *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, 50, 101; *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, 50, 116; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, 50, 166; *Anonymus and Master Roger*, 50, 108. O Szeklerach, zob. Swoboda 1975, 524–525; Kordé 1994, 623–625; Göckenjan 2002, 388–389.

³² Zob. szerzej: Spychała 2023, 115–143, zwł. 115–129, 140–141.

³³ Zob. szerzej: L. Spychała 2023, 115–143, zwł. 129, 137–138. Pomimo określania Attyli jako „bicza Bożego” czy „trwogi świata” (*metus orbis*) autorzy kronik węgierskich XIV–XV w., w tym *KOMPOZYCJI* i źródeł na niej opartych, stwierdzali: [...] [sc. Atyla] *se faciens regem Hungarorum, metum orbis, flagellum Dei. Atyla, Dei gratia filius Bendekus [...] rex Hunorum [...] metus orbis terre et flagellum Dei*, w którym zwrot *Dei gratia* został jakby z pewną dozą ostrożności wprowadzony poprzez powiązanie w pierwszym rządzie z osobą ojca Attyli, a nie bezpośrednio z tytułem królewskim. Żadnych już jednak oporów nie miał w analogicznej sytuacji niebędący Węgrem autor powstałej na Węgrzech w XV w. *CRONICA UNGARORUM*, znanej też *CHRONICON MONACENSE*, opartej na tekście należącej do rodziny *KRONIKI ILUSTROWANEJ*, a więc wchodzącej w skład *KOMPOZYCJI*, pisząc, iż Atyla polecił tytułować siebie *Attyla z Bożej łaski (Rex igitur ita se nominari voluit: Atyla Dei gratia)*, po czym zamieszczono rozbudowaną tytułaturę o motywach genealogiczno-etnicznych, zakończoną słowami *metus orbis terre et flagellum Dei. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, 10, 261; *Chronicon Monacense*, 2, 58; *Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum*, 15, 39; *Chronica de gestis Hungarorum*, 30; Spychała 2010, 370–371.

³⁴ Radek 2008, 257, zob. też 134–135; Spychała 2023, 137.

³⁵ Williams 1981, 122.

i pojawiające się m.in. w materiale toponomastycznym uznawane za jego węgierski odpowiednik określenie *Etele*, uznawano przez wiele lat za świadectwo funkcjonowania huńsko-węgierskiej identyfikacji³⁶.

W kontekście powyższego za cenne uznać należy spostrzeżenie Istvána Bóny wyrażone w kontekście imion identyfikowanych z postacią Attyli, iż w epoce Arpadów pojawiają się na Węgrzech także imiona *Achilles* / *Echelleus*, *Priamus* / *Peremus*, *Hector*, *Paris* itp., które później, w epoce rządów Andegawenów nadal pozostały w modzie, gdy tymczasem imiona kojarzone z postacią Attyli, dodajmy – w sytuacji, gdy powołana do życia została „Historia huńska” węgierskich kronik i idea huńsko-węgierskiego pokrewieństwa – zupełnie zanikły, a przynajmniej nie są źródłowo uchwytny. Jak konstatował I. Bóna, sytuacja ta pokazuje, że uwiecznione w XII i XIII w. w materiale dyplomatycznym nazwy czy imiona nie świadczą o tym, że nawiązywały one do postaci władcy Hunów³⁷.

Niezależnie od powyższego, ze względu na chronologię udokumentowania, a więc przed powstaniem *HISTORII*, uwagę zwraca na siebie nazwa miejscowa *villa Atila* (1138/1329). Pojawia się ona w dokumencie pierwotnie wystawionym w 1138 r. przez króla Węgier Bélé II (1131–1141) dla klasztoru kanoników regularnych w Dömös, znanym jednak tylko z transumpu sporządzonego w 1329 roku, uwierzytelnionego przez króla Karola Roberta (węg. Károly Róbert, 1301–1342, ur. 1288, zm. 1342)³⁸.

W zgodnej opinii współczesnych badaczy nazwa tej miejscowości odnosi się do miejscowości *Attala* w komitacie Somogy, przy czym w ocenie językoznawców Dénesa Szabó i Lajosa

³⁶ Najporęczniejsze jest zestawienie dostępne w: Fehértói 2004, 77 (*Athila*). Zob. też: Szilágyi (1937), 138, oraz literatura w przypisach 37–45 poniżej. Odnosnie tzw. *REGISTRUM VARADIENSE* i jego datacji 1208–1235, zob. poniżej strona 122. Autorzy hasła w *Słowniku etymologicznym języka węgierskiego* (Gombocz, Melich 1914–1930) byli skłonni wywodzić dawną węgierską formę *Etele* właśnie od lekcji *Atila*. Natomiast Jakab Bleyer i János Melich (1906) wcześniej wyprowadzali ją nie z podstawy łacińskiej, lecz za pośrednictwem języków germańskich, czy to z języka gockiego, czy średnio-wysoko-niemieckiego *Eitel*, które przejść miało do języka węgierskiego (*Éczil* > *Etel*), por. poniżej *Écilburgu* u Anonima węgierskiego (strony 122–123). Ernst Förstemann w odniesieniu do imion typu ATHAL- (zob. poniżej) przywołał przykłady, w świetle których część z nich przyjmowała brzmienie *Ethila*, *Ethil*, *Edilo*, *Edilicho*, *Etela* itd., a więc dochodziło do zmiany samogłoski „a” w „e”. Förstemann 1900, 158–182: passim; Bleyer 1906a, 453–457; Bleyer 1906b, 23–26; Melich 1906, 159 (*Atilla*); Gombocz, Melich 1914–1930, 173 (*Atilla*); Gombocz, Melich 1934–1944, 95 (*Etele*). Zob. też powyżej zestawienie literatury w przyp. 8.

³⁷ Bóna 1993, 13. Ustalenie dokonane przez Istvána Bónę nie jest ścisłe, albowiem w materiale przygotowanym przez Mariann Slíz wskazano jeden znany przypadek (1329) występowania uznawanej za zmadziaryzowaną formy imienia Attyli (*Ethele*). Slíz 2011a, 129 (*Ethele*). Pojawienie się natomiast od końca XII stulecia na Węgrzech imion bohaterów spod Troi, udokumentowane w zachowanych dokumentach, wiązane jest od czasów wystąpienia Ferencza Kubinyiego ze znajomością literatury klasycznej, a za Dezső Paisem i Elemérem Moórem – w szczególności z wpływem *DE EXCIDIO TROIAE*, łacińskiego przekładu (V/VI w.) dzieła Daresa Frygijczyka (I w.). Z tym tekstem miał się zapoznać w czasie swojej edukacji we Francji autor anonimowych *GH*. László Hadrovics i Károly Solyom doszli do wniosku, że utwór ten został potem przetłumaczony na język węgierski i na tym przekładzie oparte zostały południowosłowiańskie (serbskie i chorwackie) teksty. Z kolei Valéria Tóth uznała m.in. formy imion *Echelleus*, *Hector*, *Paris*, odnoszące się do postaci obecnych w ówczesnej literaturze, za przejęte z pośrednictwem niemieckim z języka francuskiego. Kubinyi 1885, 175–176; Pais 1923, 188; Moór 1937, 57–60; Hadrovics 1954, 165–170, 172–173; Hadrovics 1955, 89–94, 96–97; Solyom 1966, 80–81; Kurcz 1988, 250–251, 309; Fehértói 2004, 43–44 (*Achilles*); 266 (*Echelleus*); 370 (*Hector*); 626 (*Peremus*); 614 (*Paris*); 654 (*Priamus*); Slíz 2011a, 119 (*Echelleus*); 161 (*Hector*); 368 (*Paris*); 431 (*Primus* > *Priamus*); Slíz 2011b, 162–163, 165–166; Slíz 2011c, 43–44, 58; Slíz 2012, 261–262, 267–268; Tóth 2014, 164–165. Zob. też powyżej, przyp. 8.

³⁸ O tychże toponimach, a w szczególności wzmiance dokumentu dotyczącego klasztoru w Dömös, zob. Szabó 1936, 131; Barański 1986, 350; Makk 1994, 173. W kwestii interpretacji nazwy *villa Atila*, Eckhardt 1940 [1986], 191; Györffy 1948, 129, 137; Szabó 1954, 15; Simond 1957, 499; Szabó 1959, 18; Kulcsár 1987–1988, 540; Veszprémy 1991, 26; Bóna 1993, 13; Györffy 1993b, 129, 137; Veszprémy 1995, 361; Veszprémy 2004, 19.

Kiss'a pochodzi ona od niemieckiego imienia własnego, zdaniem Gy. Kristó zaś trafiła na Węgry wraz niemieckimi osadnikami i nie musi mieć nic wspólnego z określeniem kojarzonym z władcą Hunów. Funkcjonowanie form tego imienia, jak podniesiono, w zapisach *Attola*, *Attila*, *Attilanus*, *Atula* wykazał Ernst Förstemann. W drugiej połowie VII w. imiona takie nosili biskupi diecezji w państwie Wizygotów. Lidia Becker zwróciła uwagę, że określenie *Atilius* pojawia się kilka razy na północnym wschodzie Półwyspu Iberyjskiego w IX–X w. jako imię osobowe: *Atilius* / *Addilius* / *Attilio* / *Adilius* / *Adelius* / *Atelio* i jako imię żeńskie *Adilia*. W odniesieniu do wariantów z podwójnym *-d-* albo *-t-* (np. *Addilius*, *Attilio*) uznała, że nie można wykluczyć wpływu germańskich *Addala* albo *Attala* / *Attila*³⁹.

Gwoli uzupełnienia danych zebranych m.in. przez E. Förstemanna wskazać można, że współbrzmiące imię pojawia się na oznaczenie opata z klasztoru św. Marii w Lagrasse nad rzeką Orbieu (Francja, departament Aude) w dwóch dokumentach Ludwika Pobożnego (813–840) z roku 814⁴⁰. Odnótował je też w swojej kronice Thietmar z Merseburga (ok. 975–1018), wspominając św. Attalę z Bobbio (ok. 570–626)⁴¹. Henryk Fros i Franciszek Sowa podnieśli, że imię *Attala* (*Atala*) pochodzi z języka greckiego, wskazując przy tym, że w hagiografii Kościoła na zachodzie Europy obecne też było w średniowieczu imię *Attalus* / *Attala* pochodzenia gockiego⁴².

Zaadaptowaną na Węgrzech formę tego imienia, poświadczoną we wskazanym dokumencie, D. Szabó rekonstruował jako *Atila*, a jej odpowiednik w języku niemieckim brzmieć miał – w ślad za lekcjami przywołanymi przez E. Förstemanna – *Atila* lub *Atilo*⁴³.

Mając na uwadze powyższe, trudno uznać nazwę zachowaną w dokumencie z 1138/1329, oddaną w transumpcie, za nawiązującą pierwotnie do imienia władcy Hunów⁴⁴. Jej źródłosłowu wypada raczej poszukiwać w materiale onomastycznym znanym przede wszystkim z Półwyspu

³⁹ Csánki 1897 [1985], 415 (*Atala*); Förstemann 1900, 153–154 (*Attala*); Csánki 1914, 36 (*Attala*); Gombocz, Melich 1914–1930, 172–173 (*Atilla*), zwł. 173; Virágh 1931, 10; Szabó 1954, 15, 49; Piel, Kremer 1968, 224 (*Atala*; *Attila*); Kristó 1983a, 321; Kiss 1988, 123 (*Attala*); Kristó 1991, 120–121; Löfstedt 1993, 70; Kristó 1996, 77; Becker 2009, 214–215; Thoroczkay 2012, 415 przyp. 23. Zob. też: Schulze 1933, 151, przyp. 3; 440. Ernst Förstemann zestawiał poświadczone źródłowo formy imion germańskich z rdzeniem *ATHAL*, wśród nich m.in. *Athala*. Podkreślił, że tego rodzaju imiona nawiązujące do rdzenia *ATHA* były szczególnie popularne wśród zachodnich Franków, a ich genezę uznał za zagadkową. Henning Kaufmann ze swojej strony zwrócił uwagę na trudności z interpretacją genezy imion z rdzeniami *ATHAL*-, *ATHIL*-. Förstemann 1900, 158–182, zwł. 158; Förstemann, Kaufmann 1968, 42–43.

⁴⁰ [...] *venerabilis Atala abba(s) ex monasterio sanct(a)e Mari(a)e [quod est situm super fluvium Urbionem in confinio Narbonense et Carcassense]* [...]. *Die Urkunden der Karolinger*, nr 35, 92; nr 36, 95.

⁴¹ *Kronika Thietmara*, VII 2, 466; *Thietmar von Merseburg*, VII 2, 354; Fros, Sowa 1997, 295 (*Attala* (*Atala*). *Attala* z *Bobbio*). Zob. też: Fabian 2000, 68 (*Attala* (*Bobiensis*)).

⁴² Obydwaj badacze zwrócili także uwagę, że „ten sam kształt imienia określa nieraz zarówno święte niewiasty, jak i świętych mężów”. Fros, Sowa 1997, 295 (*Attala* (*Atala*)).

⁴³ Szabó 1954, 15.

⁴⁴ Nie sposób jednak przemilczeć, iż w kilku zachowanych średniowiecznych źródłach *Attyla* określany był jako *At(t)ala*, *Athala*. Heinrich Beck ograniczył się do stwierdzenia, że formy w rodzaju *Attala*, *Athela* na określenie *Attyli* były odosobnione w tradycji historycznej. Zob. Pritsak 1956, 404; Beck 1973, 470; Otto 1977, 158 (*Atala*, *Athala*), 159 (*Attala*); Pritsak 1981, VIII, 404; Párol 1988, 566. Wielość wariantów zapisu imienia władcy Hunów (zob. zestawienie dokonane przez Norberta Otto, literatura wskazana powyżej) wynikać może przede wszystkim z problemów paleograficznych powstałych przy kopiowaniu, w szczególności nazw miejscowych czy imion, względnie terminów nieosadzonych na gruncie języka łacińskiego, do tego nierzadko w sytuacji sporządzania kopii z wcześniej powstałej kopii, a więc nawarstwiania się problemów z odczytem. Przykładowo, forma *Atala* mogła powstać na skutek odczytania następującej po znaku graficznym litery *t*, mieszczącej się w całości w obrębie linii wewnętrznych, często trudnym do odróżnienia od litery *c*, i pozbawionej do XII w. kreseczki litery *i*, jako znaku odpowiadającego kształtowi semiuncjalnej litery *a* (*a*). Zob. Derolez 2003, 59, 64, 90, 93, 106; Semkowicz 2007², 253, 261, 322–324; Gieysztor 2009², 125, 133; Bischoff 2009⁴, 165, 181.

Iberyjskiego. W konsekwencji nie można tylko na podstawie podobieństwa zapisu czy brzmienia adnotacji o charakterze onomastycznym do imienia Attyli uznawać za niepodważalną wskazówkę potwierdzającą funkcjonowanie postaci władcy Hunów w świadomości w tym przypadku szeroko pojętych elit węgierskich. Takie bowiem stanowisko przypominałoby raczej dochodzenie do istoty rzeczy na drodze tzw. sztuki etymologizowania opisanej w *ETYMOLOGIARUM SIVE ORIGINUM LIBRI XX* Izydora z Sewilli, czyli hołdowanie zjawisku określanemu przez współczesną naukę jako tzw. etymologia ludowa.

Odmiennej natury *casus* od powyżej zarysowanego może stanowić wzmianka tzw. *REGISTRUM VARADIENSE* (węg. *VÁRADI REGSTRUM / JEGYZŐKÖNYV*) zawierająca wyrażenie *Athilę prędiüm* (1208–1235/1550). Nie ma ona takiego znaczenia, jakie kryło się w omówionej zapisce dokumentu dla klasztoru w Dömös, albowiem odnotowana została w czasie, gdy na kartach *GH* i *ChHP*, w genealogii dynastii rządzącej Węgrami, pojawiła się postać Attyli.

Przyjmuje się, że wymienione tylko jeden raz w rejestrze z Várad (rum. Oradea), zawierającym 711 toponimów i 2500 imion własnych, *Athilę prędiüm* nie było nazwą miejscową, lecz pojęciem odnoszącym się do własności jako takiej, przynależnej osobie noszącej imię *Athila*. Nie bez znaczenia w kontekście tego może być wskazywana w literaturze przedmiotu okoliczność, iż XVI-wieczny wydawca, a być może także wcześniejszy kopista tego zabytku, niejednokrotnie popełniał błędy w odczytach/zapisach terminów i nazw⁴⁵. Nie można więc wykluczyć, że znana dzisiaj forma tego imienia utrwalona została w znanej nam formie nie w początkach XIII stulecia, lecz w czasie odczytu tekstu przez XVI-wiecznego wydawcę, względnie – czego nie można wykluczyć – przez jego wcześniejszego kopistę. Nie można też pozostawić poza uwagą możliwości, że podobnie jak w przypadku wzmianki w dokumencie dla klasztoru w Dömös, także u źródeł odnotowanej w rejestrze z Várad lekcji nie kryje się imię władcy Hunów, a jedno z imion używanych na zachodzie Europy, wskazanych przez językoznawców (zob. powyżej).

Wzmianki źródeł o mieście Attyli na Węgrzech

W kronice notariusza króla Béli poza powtórzonym kilkakrotnie motywem zajęcia przez Węgrów ziem jako dziedzictwa węgierskich władców po ich przodku Attyli pojawia się informacja o znajdującym się na Węgrzech „mieście króla Attyli” (*civitas Atthile regis*)⁴⁶. Dziejopis dodaje, że „w języku węgierskim zwane jest ono teraz *Buduuar*, a przez Niemców – *Ecilburgu*”⁴⁷. Ta ostatnia nazwa występuje jeszcze kilkakrotnie na kartach anonimowego dzieła: *Ecilburgu /*

⁴⁵ *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom*, nr 280 (92), 258; Fábíán 1997, 5–8, 14–15. Badacze powstanie wydanego drukiem w 1550 r. źródła kładą na lata 1208–1235. Solymosi 1994, 713; Fábíán 1997, 77 (*Athila*); Hoffmann, Tringli 2011, 296.

⁴⁶ *P. magistri, qui Anonymus dicitur; Gesta Hungarorum*, 46, 94–95; 50, 101; 52, 106; *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, 46, 108; 46, 110; 50, 116; 52, 122; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, 46, 152; 46, 154; 50, 164; 52, 172; *Anonymus and Master Roger*, 46, 100, 50, 108; 52, 114.

⁴⁷ [...] *per linguam Hungaricam dicuntur nunc Buduuar et a Teothonicis Ecilburgu vocatur. P. magistri, qui Anonymus dicitur; Gesta Hungarorum*, 1, 35; *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, 1, 32; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, 1, 32; *Anonymus and Master Roger*, 1, 8.

*Eciburgu / Elciburgu*⁴⁸. W zgodnej opinii badaczy *Buduuar* to węgierska nazwa *Budavár* (dosł. „zamek Buda”), odnosząca się do prawobrzeżnej części dzisiejszego Budapesztu. Pod pojęciem występującym w kronice kryje się jej część zwana Óbuda, czyli Stara Buda. Niemieckojęzyczna nazwa *Ecilburgu* składa się z dwóch członów, z których pierwszy w ocenie badaczy nawiązuje do germańskiego wariantu imienia Attyli (*Etsel*), w drugim zaś bez trudu można rozpoznać niemiecki termin *Burg*. Biorąc pod uwagę występowanie tego i współbrzmiających terminów oraz chronologię powstania źródeł je zawierających, zwrócono uwagę, że w spisanej ok. 1200 roku *PIEŚNI NIBELUNGÓW* pojawia się już forma *Etzelenbürge / Etzelnburc*⁴⁹.

Zdaniem badaczy nazwa ta musiała czy już wcześniej funkcjonować wśród niemieckich osadników Budy, względnie trafiła tam wraz z uczestnikami trzeciej krucjaty. Za świadectwa jej stosowania zgodnie uznaje się przekazy Ansberta (XII/XIII w.) i Arnolda z Lubeki (zm. 1211/14). Pierwszy z nich, najprawdopodobniej pochodzący z Austrii uczestnik krucjaty, w *HISTORIA DE EXPEDITIONE FRIDERICI IMPERATORIS* pisał o mieście, którego nazwa w języku niemieckim brzmi *Czilnburg*⁵⁰, zaś drugi w *CHRONICA SLAVORUM* (ok. 1210) wymienił *urbs Adtile dicta*⁵¹. Wzmianki obydwu kronikarzy historycy łączą z ich pobylem na Węgrzech w 1189 roku wraz z cesarzem Fryderykiem I Barbarossą (1155–1190, ur. 1122, zm. 1190). W oparciu o nie i świadectwo *PIEŚNI NIBELUNGÓW* Gy. Györffy doszedł do wniosku, że niemiecka nazwa Budy, *Etzelenbürge*, nie mogła powstać przed połową XII stulecia, brak jest bowiem jakichkolwiek źródeł potwierdzających jej wcześniejsze stosowanie. Uważa się niemal powszechnie, że to osadnicy niemieccy, którzy przed 1189 rokiem przybyli do Starej Budy, zidentyfikowali legendarny *Etzelenbürge*, siedzibę Attyli, jako Starą Budę. W tym kontekście niektórzy badacze (Gusztáv Heinrich, H. Beck, J. Williams) pisali wręcz o wpływie górnoniemieckiej poezji bohaterkiej, na kartach której nazwa *Etsel(n)burc* pojawia się także w eposach *KLAGE (NIBELUNGENKLAGE)* (ok. 1200), *RABENSCHLACHT* (XIII w.), *BUCH*

⁴⁸ *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, 47, 95; 49, 99; 50, 99; *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, 47, 110; 49, 114; 50, 114; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, 7, 154; 49, 160; 50, 162; *Anonymus and Master Roger*, 47, 102; 49, 106; 50, 106. Nazwa miasta Attyli pojawia się też w późniejszych kronikach, w szczególności w dziele Szymona z Kéza (*Echulbuer – Oubuda*) i *KOMPOZYCJI (urbs Atyle – Eccylburg – Oubuda)*. *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, 13, 156; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, 13, 268–269; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*, 13, 52; *Chronica de gestis Hungarorum*, 13, 40.

⁴⁹ *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, 35, przyp. 6; *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, 140–141, przyp. 27; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, 32–33, przyp. 23; *Anonymus and Master Roger*, 8–9, przyp. 3; Magoun (jr) 1945, 96–97; Batts 1971, 732 (*Ecelnpvrch* itp.); Bäuml, Fallone 1976, 195 (*Etzelnburc*); Gentry 2011, 68.

⁵⁰ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 53, zob. też 26, przyp. 1; 131, przyp. 3; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, 296.

⁵¹ *Arnoldi Chronica Slavorum*, IV 8, 130; *Arnoldi abbatis Lubesensis chronica*, IV 8, 171; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, 305. Renate Möhlenkamp w sporządzonym przez siebie zestawieniu wzmianek źródłowych o „mieście Attyli” wymieniła jedynie źródła proveniencji węgierskiej i przekazy filiacyjnie z nimi powiązane. Nie ujęła w nim np. relacji dotyczących III krucjaty (1189). Möhlenkamp 1977, 157–158.

VON BERN (XIII w.), *BITEROLF UND DIETLEIB* (XIII² w.), przy czym sam toponim odnoszony niekiedy bywał do Ostrzychomia (węg. Esztergom, niem. Gran)⁵².

Inną przesłankę wskazującą na funkcjonowanie na dworze królewskim Arpadów przekonania o lokalizacji siedziby Attyli na terytorium Węgier znaleźć można w piśmie wystawionym 11 listopada przez kancelarię króla Béli IV (1235–1270, ur. 1206, zm. 1270), w którym stwierdzono, iż Attyla swoją siedzibę pierwotnie umiejscowił „w centrum królestwa Węgier” (*in medio regni Hungarie*)⁵³.

Mając na uwadze uchwyt w źródłach pisanych od schyłku XII stulecia topos „miasta Attyli”, wskazać wypada, że L. Veszprémy zwrócił uwagę na wzmianki dwóch przekazów z okresu wcześniejszego, w których pojawiają się określenia *urbs* czy *Ouene*, powiązane z postacią władcy Hunów. W eposie *WALTHARIUS* (zob. powyżej) siedziba Attyli, występującego jako władca Hunów albo Awarów, zwanych też Pannończykami, którego określono tu, w odróżnieniu od innych bohaterów, nie terminem stosowanym, jak się przyjmuje, już w kręgu ludów germańskich, a więc *Etsel*, lecz łacińskim (*Attila*), wspomniana została jedynie jako *urbs* i zlokalizowana w Pannonii. Jak podkreśliła J. Williams, nazwą *Pannonia* autor konsekwentnie nazywał krainę zamieszkaną przez Hunów. Hermann Althof przywołując m.in. opisy Jordanesa (ok. 500–570) i Priskosa z Panion (V w.) dotyczące dworu Attyli, czy wzmianki o *Etzelenbürge* / *Etzelnburc* itp. eposów spisanych w języku średnio-wysoko-niemieckim, skłonny był pod terminem *urbs* rozumieć zarówno zamek (*Burg*), jak i miasto (*Stadt*). Alf Önnersfors (1992) nie wykluczył, że poeta nawiązał tu do wzmianki znanej z dzieła Jordanesa dotyczącej opisu zabudowań dworu Attyli, wyobrażając go sobie jako część miasta. Termin *urbs* szwedzki filolog jednoznacznie odczytał jako „miasto”. W jego ocenie nie można zawężać znaczenia tego słowa, jest to bowiem pod względem filologicznym nie do utrzymania. Jennifer Williams podkreśliła też, że tekst znany jako *WALTHARIUS* nie zawiera żadnych informacji na temat Hunów, które nie byłyby znane z innych źródeł. Wskazała m.in. na pewne analogie do *DE ORIGINE*

⁵² G. Heinrich i Gy. Györfly, w zasadzie także Edward Schröder i Francis P. Magoun, uznali, że pojęcie *Etselburg* (*Etzelenbürge*) pierwotnie miało charakter abstrakcyjny, nie odnosiło się do żadnego konkretnego miejsca, analogicznie do nazw *Prünhilde bürge* czy *Nibelunges bürge*. Heinrich 1881, 4–6, 11–22, 39; Petz 1885, 90; Bleyer 1906a, 504–509; Bleyer 1906b, 67–71; Hóman 1924, 29; Eckhardt 1928a, 624–626; Eckhardt 1928b, 48–50; Schröder 1935, 56; Hóman 1938a, 116–117, 135–137; Eckhardt 1940 [1986] 185–186; Macartney 1940, 148, 158–159, 215–216; Magoun 1940, 65–66; Györfly 1948, 133–134; Macartney 1951, 149, 151–152, 172; Macartney 1953, 41, 102; Wenskus, Beck 1973, 471, 472; Györfly 1975, 249–250; Kristó 1979, 49–50; Kristó 1983a, 314–315, 327–328; Kristó 1983b, 376–377; Williams 1981, 242, 243, 254; Kristó 1988, 275–278; Mályusz, Kristó 1988, 115; Boba 1990, 58–61; Veszprémy 1991, 24, 26; Berza *et al.* 1993, 92 (*Attila városa*); Györfly 1993b, 133–134; Kristó 1994, 37; Kubinyi 1994, 501; Veszprémy 1995, 358, 361; Györfly 1997, 60–61, 98–99; Róna-Tas 1997, 327; Györfly 1998, 661–662, 677; Grzesik 1999, 57, 171; Horváth 1999, 40; *Żywot św. Stefana, króla Węgier*, 58, przyp. 33; Róna-Tas 1999, 423–424; Györfly 2002, 63–64; Hóman 2003a, 106–107, 120–121; Veszprémy 2004, 19; Gál, Kubinyi 2008, 282; Veszprémy 2013, 34–35; Radek 2014, 104–105; Csakó 2015a, 280; Rady 2018, 130–131; Juhász 2019, 96–98; Veszprémy 2019, 313–314. Ferencz Salamon i Géza Nagy przed laty odmiennie postrzegali genezę nazwy *Ecilburg*, wyprowadzając ją z nazwy *Aquincum* (*Acincum* / *Acingo* > germ. *Acingburg* / *Acinburg* > *Azilburg* > *Ezelburg*). Jakub Bleyer uznał taki wywód z punktu widzenia historii języka niemieckiego za dopuszczalny, ale ze względów historycznych za nie do przyjęcia. Brak bowiem możliwości wykazania, przy wyraźnej przerwie osadniczej, przejścia łacińskiej nazwy miasta do społeczności władającej językiem staro-wysoko-niemieckim. Odrzucił tego rodzaju objaśnienie także C.A. Macartney, m.in. ze względu na brak ciągłości osadnictwa, które mogło tę nazwę przekazać. Salamon 1885, 51; N[agy] 1890, 168; Bleyer 1906a, 507–508; Bleyer 1906b, 69–70; Macartney 1951, 151.

⁵³ Zob. poniżej, zwł. przyp. 113.

ACTIBUSQUE GETARUM Jordanesa. Zdaniem Berndta Schütte w przypadku zastosowania w tym eposie zamiennie nazw Hunów i Awarów sięgnięto w tym przypadku po szerzej znaną tradycję, sięgającą *ETYMOLOGIARUM SIVE ORIGINUM LIBRI XX* Izydora z Sewilli⁵⁴.

Z kolei w anonimowej, powstałej między 1140 a 1150 *KAISERCHRONIK*, a zwłaszcza jej najstarszym zachowanym rękopisie (tzw. *Vorauer Sammelhandschrift*, Vorau, Stiftsarchiv des Augustiner Chorherrenstiftes, Ms 276a, ok. 1175–1200), na co uwagę poza L. Veszprémy'm zwróciła też T. Radek, odnotowano, że Attyla został pochowany w Budzie (niem. Ofen) ([...] *do der chunic Ezzel ze Ovene wart begraben*), literalnie w zapisie wskazanego rękopisu: *do der chunic Ezzel zeouene wart begraben*. Zdaniem L. Veszprémyego (2013, 2019) pojawienie się tu nazwy Budy nawiązuje do zachowanej w później powstałej kronice Henryka z Mügeln (ur. ok. 1300, zm. po 1369) historii zamordowania przez Attylę swojego brata Bledy, określonego jako *Buda*. Na obecnym stanie badań nie sposób też odpowiedzieć na nasuwające się pytanie, czy w tym przypadku autor *KAISERCHRONIK* wykorzystał wzmiankę znanej sobie kroniki Frutolfa (zm. 1103) z opactwa Michelsberg w Bambergu, dostępnej w redakcji przygotowanej przez Ekkeharda z Aury (zm. po 1125), gdzie w opisie dotyczącym okoliczności śmierci Attyli stwierdzono, że ten *reversus* [...] *ad proprias sedes*, jak wynika z kontekstu, do Pannonii, gdzie zaś po jego śmierci „zwłoki ziemi powierzono” ([...] *cadaver* [sc. eius] *terre commendabant*)⁵⁵.

W kontekście powyższego nie bez znaczenia jest okoliczność, iż – jak zwrócili uwagę Roswitha Wisniewski, T. Radek i L. Veszprémy – pojawiający się na kartach tejże *KAISERCHRONIK* Węgrzy zostali zidentyfikowani jako Hunowie. Jej autor bowiem, począwszy od relacji o wydarzeniach związanych z czasami króla wschodnich Franków Arnulfa (887–899, ur. ok. 850, zm. 899), stosuje zamiennie etnonimy *Unger* i *Hüne*, ale czyni tak nie tylko w odniesieniu do epoki najazdów węgierskich, ale aż po czasy króla św. Stefana⁵⁶.

Tak więc w epoce, w której tworzył autor *GH*, tak w źródłach pisanych, relacjach dziejopisów, w tym towarzyszących cesarzowi w czasie trzeciej krucjaty, jak i przekazach oralnych,

⁵⁴ *Waltahrius*, 28, wiersz 96; 44, wiersz 358; *Waltherii Poesis*, 45–47, 133, 138; Schröder 1931, 150; Berschin 1968, 17–31; Schröder 1969, 361; Önnorfors 1979, 42–43; Williams 1981, 133–141; Schütte 1986, 72; Önnorfors 1992, 644–645; Önnorfors 1998, 97–98; Bertini 1999–2000, 63–77; Vollmann 2006, 162–163; Beckmann 2010, 142–145, 147–150, 155–156; Klopsch 2010, 627; Veszprémy 2013, 26–27, 35; Veszprémy 2019, 308.

⁵⁵ *KAISERCHRONIK. Vorauer Sammelhandschrift* (Vorau, Stiftsarchiv des Augustiner Chorherrenstiftes, sygn. Ms 276a), zaliczany do tzw. redakcji A. Stosowną frazę zawiera też inny rękopis tej redakcji *KAISERCHRONIK* (Heidelberg, Universitätsbibliothek, sygn. Cod. Pal. germ. 361, f. 86r) z XIII²w.: *Do der kunic Ezzel ce ouene wart begraben*. *Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen*, 337, wiersz 14179; *Ekkehardi Uraugiensis chronica*, 126–127. Tünde Radek (2014) zwróciła uwagę, że odnotowana w *KAISERCHRONIK* wzmianka o niem. nazwie *Ofen* (*Ouene*), pierwotnie odnoszącej się do Pesztu, wyprzedza najstarsze znane świadectwa potwierdzające jej funkcjonowanie na Węgrzech (1235: *Ouen*) o kilkadziesiąt lat i dopiero po najeździe mongolskim lat 1241–1242 stała się ona niemiecką nazwą Budy. Gschwantler 1971, 238–240; *Frutolfs und Ekkehard's Chroniken*, 9, 13–14, 39–40; Wattenbach *et al.* 1976, 42–43; Williams 1981, 149; Wisniewski 1995, 354; Nellmann 2002, 855–856; Veszprémy 2004, 21; Veszprémy 2005, 106; Radek 2008, 65, zob. tablica: *Zur Textgeschichte der untersuchten Quellen*; Radek 2009, 70; Nellmann 2010, 949, 952–953, 956; Pfeiffer 2010, 651; Schmale 2010, 993; Shaw 2010, 956; Veszprémy 2010, 476–478, zwł. 478; Veszprémy 2013, 35; Radek 2014, 104; Müller 2016, 136–137; Juhász 2019, 97–98; Veszprémy 2019, 314. Roman Deutinger zwrócił uwagę, że kronika Frutolfa, znana w redakcjach sporządzonych przez jego ucznia Ekkeharda, szerzej była wykorzystywana w południowych Niemczech, a mniej na północy. W tym pierwszym przypadku przeważnie w redakcji sporządzonej przez Ekkeharda w 1125 r. Deutinger 2016, 86–87, 91.

⁵⁶ Stosowne miejsca w kronice wskazali dla epoki najazdów węgierskich R. Wisniewski, a po czasy św. Stefana L. Veszprémy. Wisniewski 1995, 348–353, 357; Radek 2008, 133; Veszprémy 2013, 27, przyp. 14.

eposach bohaterskich (niem. *Heldensage*) związanych swoją genezą z obszarem dominacji kultury i języka niemieckiego, które tak za pośrednictwem przybywających na Węgry osadników, jak i nowego nośnika, pergaminu, znalazły co najmniej od początków XIII stulecia nowe drogi rozprzestrzeniania, mógł on, czy też jego informator, dowiedzieć się, o mieście króla Attyli, jak również i o tym, że cała ziemia podległa Arpadom wchodziła niegdyś w skład imperium huńskiego. We wcześniejszych niż spisane *PIEŚNI NIBELUNGÓW* utworach, jak *WALTHARIUS*, Attyla swoje miasto posiadał w Pannonii, a według *KAISERCHRONIK* miał być pochowany w Budzie. Przy tym w *PIEŚNI NIBELUNGÓW* pojawia się już *Etsel(e)n lant* jako synonim *Hiunen-lant*, *Unger-lant*, *Ungern*⁵⁷.

Można więc w poświadczony źródłowo identyfikacji Budy (Óbuda) z *urbs Attile regis* dopatrywać się motywu, który skłonił, a zarazem pozwolił autorowi *GH* uwzględnić Attyłę w genealogii Arpadów (zob. powyżej). W tym przypadku prawdopodobne wydaje się też, że w ślad za powiązaniem *civitas Atthile regis – Buduuar – Ecilburgu* również połączenie „Pannonii” z krajem Attyli⁵⁸ nastąpiło w oparciu o zwrot analogiczny do zachowanych w *PIEŚNI NIBELUNGÓW*: *Etsel(e)n-lant*, *Ungerlande / Ungern*, pojawiających się także we wskazanym przez L. Veszprémy’ego *BITEROLF UND DIETLEIB*⁵⁹.

Opowieść *ANNALES* Lamberta z Hersfeld (XI w.) o mającym znajdować się niegdyś w posiadaniu dworu węgierskiego mieczu Attyli

Wzmianka o Attyli w powiązaniu z Arpadami pojawia się nieoczekiwanie w przekazie *ANNALES* (1077–1079) Lamberta z Hersfeld (1028–1082)⁶⁰. Umieścił on pod rokiem 1071 opowieść, w świetle której Anastazja, matka Salomona, następcy tronu węgierskiego, w 1063 roku podarowała księciu bawarskiemu Ottonowi z Nordheim (niem. Otto II. von Nordheim, 1061–1070, ur. ok.1020, zm. 1083), w dowód wdzięczności za udzieloną pomoc w uzyskaniu korony królewskiej dla syna, oręż określony jako miecz Attyli.

Relacja ta – jak niejednokrotnie zauważono w literaturze przedmiotu – jawi się jako dygresja odautorska do stosunkowo obszernej opowieści o mieczu, który stał się przyczyną śmierci jego posiadacza, Liupolda z Merseburga – przybocznego króla Niemiec Henryka IV (1056/1065–1106, ur. 1050, zm. 1106) – pochowanego w klasztorze w Hersfeld, a więc tam,

⁵⁷ Magoun (jr) 1945, 97–100, 128–129; Batts 1971, 747 (*Vngerlande, Vngern* itp.); Bäuml, Fallone 1976, 195 (*Etzelen (lant)*); 638 (*Ungerlande, Ungern*); Wisniewski 1995, 357.

⁵⁸ Zob. powyżej, przyp. 18.

⁵⁹ Zob. powyżej przyp. 57 oraz: Veszprémy 2013, 27; Veszprémy 2019, 309.

⁶⁰ Péter Kulcsár wskazał za edycją Albina Ferencza Gombosa opartą na wydaniu źródeł przygotowanym przez Johanna Georga Eccarda (Eckharta), że relacja znana z *ANNALES* trafiła też na karty łacińskojęzycznej redakcji *CHRONICA NOVELLA* autorstwa dominikanina z Lubeki Hermanna Kornera (1365–1438). Edycja kroniki opublikowana przez Jakoba Schwalma, jak wszystko wskazuje, nieznaną A.F. Gombosowi, objęła jednak tylko cztery łacińskojęzyczne redakcje dzieła i jak podkreśliła Helga Möhring-Müller, nie tylko nie zawiera całości tekstu kroniki, jak się można przekonać, co odnosi się to także do tekstu pierwotnie przypisywanego Lambertowi z Hersfeld, ale nie spełnia wymogów wydania krytycznego. *Hermann Corneri Ord. Praedicatorum Chronica novella*, 606; *Die Chronica novella des Hermann Korner*, zob. wg indeksu; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, II, nr 2777, 1156; Kulcsár 1987–1988, 540; Möhring-Müller 1993, 27–28; Colberg 2010, 318–319; Shields 2010, 977–978; Weber 2010, 1310.

gdzie powstały *ANNALES*. Zgodnie z narracją tego źródła *fatum* towarzyszące temu orężowi dotknąć miało też innych jego właścicieli⁶¹. Podnosi się przy tym zgodnie, że Lambert, pisząc o mieczu przynoszącym jego posiadaczom nieszczęście, powołując się na *Gesta Getarum*, wykorzystał oparty na relacji Priskosa z Panion, odnotowany przez Jordanesa w *DE ORIGINE ACTIBUSQUE GETARUM* przekaz o narzędziu wojny, mieczu należącym niegdyś do Marsa, a potem Attyli⁶².

Jednym z zasadniczych pytań nurtujących badaczy stało się to, czy informacja o „mieczu Attyli” jako znajdującym się niegdyś w posiadaniu dynastii zwanej później Arpadami, w sumie odosobnionej wzmianki źródłowej, pochodzi ze źródła węgierskiego, tzn. czy oręż ten był przez samych Węgrów powiązany z osobą władcy Hunów, czy też uczynił to dopiero dziejopis z Hersfeld w końcu lat 70. XI w. pisząc swoje *ANNALES*. W tym drugim przypadku nasuwało się pytanie, na jakiej podstawie Lambert połączył miecz mający się znajdować w posiadaniu dworu węgierskiego z władcą Hunów.

W literaturze przedmiotu długo dominował pogląd zainicjowany przez Amédée Thierry’ego, w świetle którego już w drugiej połowie XI w. na węgierskim dworze królewskim uchwytna była tradycja o Attyli, na co dowodem miała być właśnie relacja Lamberta z Hersfeld o mieczu temuż przynależnym⁶³. Zwolennicy istnienia węgierskiej tradycji odnoszącej się do oręża mającego znajdować się niegdyś w posiadaniu władcy Hunów, skłonni byli przyjmować, że albo to obdarowany w 1063 r. wspomnianym mieczem Otto z Nordheim był informatorem Lamberta⁶⁴, względnie sam Lambert mógł w 1058 r., podczas swojej peregrynacji do Ziemi Świętej, zapoznać się z nią na Węgrzech⁶⁵. Inni badacze skłonni byli uznać przekaz zakonnika z Hersfeld za poświadczający wczesne funkcjonowanie huńskiej tradycji na Węgrzech, jednak powstałej pod wpływem niemieckich podań o Attyli⁶⁶.

Jeszcze nie tak dawno temu A. Róna-Tas wyraził przekonanie, że atrybut przynależności miecza do Attyli znany był na węgierskim dworze i że nie wymyślił go Lambert. Domniemywał, że być może broń tę obdarzyła „huńską proveniencją” sama królowa lub jej doradcy, chcąc w ten sposób podkreślić wartość „dowodu wdzięczności”. W ocenie tego językoznawcy dziejopis z Hersfeld wiedzę o mieczu Attyli mógł zawdzięczać swojemu pobytowi na Węgrzech w 1058 r., gdy towarzyszył arcybiskupowi Moguncji Luitpoldowi/Liutpoldowi (1051–1059) w drodze do Ziemi Świętej. Co więcej, sądził, że „goszczący” pięć lat później na Węgrzech rycerze niemieccy Ottona z Nordheim mogli osobiście usłyszeć o mieczu Attyli, a więc – jak kon-

⁶¹ *Lampert von Hersfeld. Annalen*, 148–150.

⁶² Zob. literatura w przypisach 63–70 poniżej.

⁶³ Thierry 1873, 353–354; Marczali 1880, 51, przyp. 13; Marczali 1882, 55, przyp. 19; Pauler 1899, II, 112, 431–432, przyp. 225; Kaindl 1900, 50; Grexa 1922, 22–23; Buchner 1929, 204–205; Tóth 1930, 207–208; Hóman 1938a, 144–147; Eckhardt 1940 [1986], 187; Csóka 1967, 379–380; László 1970, 76–77; László 1977, 354; Kulcsár 1987–1988, 540–541; Dümmerth 1987, 227, 233; Györffy 1988b, 624–625; Joó 1939 [1990], 45–46; Deér 1993–1996, 16; Makkay 1996a, 138; Hóman 2003a, 126–128; Man 2005, 213; Rady 2018, 129; Szabó 2021, 104.

⁶⁴ Grexa 1922, 18–19, 22–23 (zwł. 23); Szabó 2021, 105.

⁶⁵ Tóth 1930, 204–206, zwł. przyp. 4, 208–209, przyp. 1; Hóman 1938a, 146; Hóman 2003a, 127; Szabó 2021, 105. Zob. też poniżej, stanowisko zajęte przez A. Róna-Tasa.

⁶⁶ Kaindl 1900, 50.

kludował – piszący kilkanaście lat później dziejopis z Hersfeld musiał liczyć się z tym, że żyją jeszcze świadkowie tamtych wydarzeń, którzy w przypadku przemilczenia związanych z orężem kwestii mogą zarzucić mu kłamstwo. W konsekwencji A. Róna-Tas wywnioskował, że na dworze Arpadów w początkach drugiej połowy XI w. istniała świadomość huńskiego pochodzenia dynastii węgierskiej od Attyli⁶⁷.

Niektórzy badacze skłonni byli wiązać tradycję o mieczu Attyli z małżonką króla Węgier Andrzeja I, Anastazją, córką wielkiego księcia kijowskiego Jarosława Mądrego (1019–1054, ur. ok. 980, zm. 1054). István Erdélyi wyraził pogląd, że broń tę, wykonaną – jak sądził – na terenie Kaganatu Chazarskiego, przywiozła ze sobą z Kijowa wraz z „legendarnym wyobrażeniem” („legendás elképzelés”), księżniczka ruska⁶⁸. Zbliżone stanowisko zajął niedawno György Szabados, skłonny wiązać tradycję o mieczu Attyli z Anastazją, która od męża miała się dowiedzieć o tradycji Attyli Arpadów („az Árpád-ház Attila hagyományá”), a w latach 1060–1063 podczas pobytu w Niemczech pochodząca z Rusi królowa mogła – jak sugeruje węgierski historyk – „studiować [ją] na gruncie zachodnioeuropejskiego piśmiennictwa” („nyugat európai latin írásbeliség Attila-hagyományának a tanulmányozása”)⁶⁹.

Natomiast niejedni z badaczy wyrażali sceptycyzm co do istnienia na XI-wiecznych Węgrzech tradycji o mieczu Attyli czy, szerzej, świadomości huńsko-węgierskiej tożsamości, względnie pokrewieństwa. Podnoszono, że żaden inny zabytek uwiecznionej na piśmie tradycji (sic) czy to węgierskiej, czy niemieckiej nic nie mówi o przechowywanym na dworze węgierskim mieczu władcy Hunów, sam zaś tekst autorstwa Lamberta nie daje podstaw do tego, aby wnioskować, że wzmiankowany w nim miecz był na węgierskim dworze królewskim łączony z Attylą. Wyrażano opinię, że to otoczenie Lamberta powiązało nieszczęście, jakie spotkało

⁶⁷ Róna-Tas 1988, 112–114; Róna-Tas 1997, 59–60, 328; Róna-Tas 1999, 57, 425. Językoznawca węgierski założył tu, że nie tylko umiejętność czytania była wśród ówczesnego rycerstwa niemieckiego, stanowiącego w swojej masie *illiterati*, dość powszechna, ale i że jego przedstawiciele mieli zarówno wiedzę, jak i dostęp do powstałego w zaciszu klasztornej rękopiśmiennego dzieła, w czym trudno podzielić jego opinię. W ujęciu Herberta Grundmanna (1958) przynajmniej do XII w. brak umiejętności czytania i pisania charakteryzował większość ludzi świeckich, także tych z najwyższych warstw społecznych. Alwin Schultz podnosił, że na dworach władców sztukę czytania nierzadko posiadły kobiety, a H. Grundmann (1936) wiązał początki spisywania eposów z oczekiwaniami szlachetnie urodzonych i wykształconych kobiet, które w odróżnieniu od swoich małżonków opanowały umiejętność czytania. Jak podkreślał: „Nawet w licznych przedstawieniach i podręcznikach cnót i sztuk rycerskich z czasów świetności poezji dworskiej prawie nigdzie nie wskazano, że rycerz powinien umieć czytać i pisać. Dopiero gdy rycerskie zachowanie się, prezentowane i wymagane przez poezję około 1200 r. utraciło w połowie stulecia swą pierwotną siłę i jedność, wśród umiejętności rycerskich czasami chwalono sztukę pisania i czytania”. Erich Auerbach w szerszych ramach czy Joachim Bumke, badając dworską kulturę rozwiniętego średniowiecza, w przypadku rycerstwa niemieckiego stwierdził, że jeszcze u schyłku XII stulecia jedynie niewielki odsetek dzieci wywodzących się z kręgu wysoko postawionych książąt Rzeszy pobierał nauki, w odróżnieniu od sytuacji mającej miejsce we Francji, gdzie już dla X i XI w. zachowały się świadectwa alfabetyzacji także przedstawiciele drobniejszego rycerstwa. Erich Auerbach zwracał jednak uwagę, że także wśród rycerstwa anglonormańskiego nie było wiele osób, które umiały szybko i bez trudu czytać. Niezależnie od tego, nawet gdyby sam Lambert przemilczał wyjawioną przez siebie atrybucję miecza, trudno byłoby uczestnikom wypraw wojennych na Węgry zarzucić mu nieprawdomówność. Musieliby oni posiadać wiedzę o powstałym dziele i mieć do niego dostęp. Nie ma natomiast podstawy ku temu, aby nie zgodzić się z opinią A. Róna-Tasa, podobnie jak innych badaczy, którzy skłonni są relację o darze w postaci miecza uznać za fakt historyczny. Schultz 1889, 160–161; Grundmann 1936, 129–161 (cyt. 143–144); Grundmann 1958, 1–65, zwł. 3, 9–11, 14, 44–52; Becker 1977, 161, przyp. 2; Grundmann 1978, 5, 56; Hauck 1982, 75; Bumke 1986, 596–637, zwł. 600–601; Wandhoff 1996, 311; Wendehorst 1996, 57–88, zwł. 78–81; Neddermeyer 1998, 26–28; Kartschoke 2000, 17–19, 80; Bumke 2004, 37–40; Auerbach 2006, 236–248; Grundmann 2019a, 30–55, zwł. 42; Grundmann 2019b, 56–125, zwł. 58, 64–66, 70, 102–111.

⁶⁸ Erdélyi 1994, 134–135.

⁶⁹ Szabados 2014, 155; Szabados 2015, 298–299; Zsoldos 2015, 307; Szabó 2021, 106–108.

Liupolda w wyniku wypadku z udziałem węgierskiego oręża, podobnie jak innych jego posiadaczy, z osobą władcy Hunów, czemu sprzyjające miały okazać się tak znajomość relacji uwiecznionej przez Jordanesa, jak i poświadczona w źródłach już od X stulecia identyfikacja huńsko-węgierska. W kontekście przekazu *ANNALES* wskazywano, że w otoczeniu księcia Bawarii Ottona II z Nordheim znajdował się biskup Bambergu Gunther (1057–1065), któremu scholastyk ze szkoły przykatedralnej w Bambergu Meinhard (zm. 1088) zarzucał rozczytywanie się w „dostępnych na dworze (biskupim?) bajkach / historiach / podaniach / eposach” (*fabulae curiales*) m.in. o czynach Attyli, zamiast pilnego studiowania dzieł św. Augustyna czy św. Grzegorza. Niekiedy podnoszono tylko, że na powiązanie miecza z osobą Attyli mogła oddziaływać poświadczona na zachodzie kontynentu identyfikacja huńsko-węgierska, albo – enigmatycznie określone – treści podań germańskich, w związku z czym motyw połączenia oręża z legendarnym władcą badacze określali, jak Geodon Petz, jako „bajkę”. György Györffy najpierw (1948, 1993 [przedruk]) podnosił, że relacja Lamberta nie zawiera żadnego konkretnego, który pozwoliłby wykazać, że to na Węgrzech powiązано miecz z osobą Attyli. Uznał ją za „uczony wymysł”. W innej pracy (1988) uznał, że powyższa relacja świadczy, iż postać Attyli i nazwa Hunów były znane na węgierskim dworze królewskim XI stulecia, wskazując przy innej okazji (1990) na pośrednictwo w tym zakresie Szeklerów, według anonimowych GH, niegdyś ludu Attyli (zob. powyżej). István Fodor doszedł do wniosku, że skoro w kronikach węgierskich nie ma wzmianki o mieczu Attyli, historię tę powiązał z orężem, w jego rozumieniu znanym później jako tzw. szabla Karola Wielkiego, sam Lambert. Z kolei w ocenie Gy. Kristó, a także L. Veszprémy’ego Lambert mógł przejąć wiedzę o węgiersko-huńskiej identyczności ze współczesnej mu „literatury fachowej”, gdzie była ona wówczas dostępna. Attila Zsoldos krótko stwierdził, że cała historia jest „kombinacją” Lamberta, który wykorzystał motyw miecza znany z dzieła Jordanesa. Źródłem tych informacji nie był węgierski dwór królewski⁷⁰.

Warto w kontekście powyższego zwrócić uwagę, że autor *ANNALES* w swoim dziele konsekwentnie zwie Węgrów *Ungari(i)*⁷¹ i nie kojarzy ich z Hunami. Tylko jeden raz wymienia nazwę tych ostatnich i czyni to w kontekście wzmianki o Attyli jako posiadaczu miecza, przy czym w dalszej partii tekstu pojawia się znane szerzej odnośne do niego określenie *flagellum Dei*⁷².

⁷⁰ Oręż przechowywany jest w Wiedniu: Wiedeń, Kunsthistorisches Museum, Weltliche Schatzkammer, nr inw. WS XIII 5 („Säbel Karls des Großen”). Hunfalvy 1876, 298–299; Hunfalvy 1877, 199–200; Petz 1885, 51–52; Meyer von Knonau 1890, 348, przyp. 80; Pauler 1899 [1985], II, 432, przyp. 225; Bleyer 1906a, 438; Bleyer 1906b, 10–11; Heller 1912, 325, 340–342; Schünemann 1925, 302; Buchner 1929, 205; Erdmann 1936, 87–98, zwł. 87–89, 91–92; Erdmann 1937, 116; Györffy 1948, 128–129, 150; Ploss 1959, 278, 286; Klebel 1960, 15–16; Deér 1966, 194, przyp. 32; Kristó 1978, 61; Kristó 1983a, 326; Györffy 1988b, 624–625; Györffy 1990, 70, przyp. 195; Kristó 1991, 122–123; Györffy 1993b, 128–129, 150; Kordé 1994, 274; Veszprémy 1995, 361; Fodor 2000, 11–12; Veszprémy 2004, 19; Deér 2005, 218, przyp. 32; Zsoldos 2015, 307; Veszprémy 2019, 310. Zob. też w kontekście osoby biskupa Bambergu Gunthera: Cordt 1984, 44–45; Bumke 1986, 612; Veszprémy 1991, 26; Bóna 1993, 10; Bumke 1996, 562; Tischler 2010, 278; Veszprémy 2013, 28–33; Veszprémy 2019, 310–312. Podobnie jak wspomniany wyżej I. Fodor, także Géza Nagy, Zoltán Tóth, László Kovács, a nie wykluczał tego Percy Ernst Schramm, skłonni byli łączyć z orężem znanym z relacji Lamberta tzw. szabłą Karola Wielkiego. Nagy 1896, 350, przyp. *; Tóth 1930, 204–208; Schramm 1955, 487–489; Erdélyi 1994, 130; Fodor 2000, 12–13; Kovács 2003, 324.

⁷¹ *Lampert von Hersfeld. Annalen*, zob. wg indeksu, 447 (*Ungari(i)*, *Ungaria*).

⁷² *Lampert von Hersfeld. Annalen*, 150.

Fakty te mogą przemawiać za tym, iż w zamyśle dziejopisa nie leżało zidentyfikowanie Węgrów z Hunami, tym bardziej, że sam miał okazję przez pewien czas przebywać na schryistianizowanych Węgrzech. Powiązanie miecza z osobą Attyli musiało się narodzić pod wpływem jakiegoś impulsu, sugestii, w czym pomocna okazała się nie tylko znajomość historii o niosącym nieszczęście mieczu Attyli w redakcji Jordanesa, ale i znajomość z biskupem Bambergu Guntherem, którego uwagę przykuwała postać władcy Hunów. Badacze zajmujący się ośrodkiem w Bambergu wskazują bowiem, że Lambert musiał się osobiście znać z Guntherem, o czym świadczy nie tylko treść jego *ANNALES*, które są jednym z dwóch zachowanych źródeł poświęcających biskupowi najwięcej uwagi, ale i rekonstruowana ścieżka kariery życiowej autora *ANNALES* łączy jego osobę z pobieraniem nauki czy wręcz uznaje go za osobę kierującą przed Meinhardem szkołą przykatedralną w Bambergu, przypisując mu także korzystanie z temtejszych zbiorów bibliotecznych. Co więcej, historycy skłonni są w związku z tym przyjąć, że także Lambert i Meinhard się znali⁷³.

Nie sposób więc w oparciu o relację Lamberta wykazać, że na węgierskim dworze królewskim w początkach XI² w. przechowywano miecz, który tamże wiązano z osobą Attyli. Także – pomimo sugestii niektórych badaczy – nie sposób wykazać, że uwieczniona przez zakonnika z Hersfeld narracja znana była na Węgrzech⁷⁴. Narodziła się ona w kręgu osób mających z jednej strony kontakt z elitami Rzeszy (Otto z Nordheim, biskup Gunther i jego otoczenie), z drugiej znającymi identyfikację huńsko-węgierską oraz relację Jordanesa o mieczu Attyli.

Informacje źródeł o przechowywanych od czasów Attyli kosztownościach mających się znajdować do 1270 r. w posiadaniu Arpadów, czyli tzw. skarbie Attyli⁷⁵

W grupie relacji historiograficznych proveniencji austriackiej zachowała się wzmianka o będącym w posiadaniu Arpadów „skarbie Attyli”, który wywieziony został – jak wynika z uchwyt-

⁷³ Meyer von Knonau 1890, 454–455; Möllenberg 1902, 6–7; Wattenbach, Holtzmann 1943, 457–459; Struve 1969 (wyd. 1970), 26, 28, 106, 141; Struve 2002, 1792–1793; Schieffer 2010a, 310; Schieffer 2010b, 518; *Lampert von Hersfeld. Annalen*, IX; Veszprémy 2019, 311. Hans-Werner Goetz i L. Veszprémy w opowieści zarejestrowanej przez Lamberta, zwolennika Ottona z Nordheim, dostrzegli ukryte przesłanie, przestrożę skierowaną pod adresem króla Niemiec Henryka IV. Goetz 1999, 231; Veszprémy 2013, 33; Veszprémy 2019, 313. Zob. też: Loud 2010, 992. Na marginesie warto odnotować, że także Frutolf z opactwa Michelsberg w Bambergu, któremu przypisuje się wykorzystanie zasobów tamtejszych bibliotek, w swojej kronice (ok. 1099) również korzystał z *DE ORIGINE ACTIBUSQUE GETARUM* Jordanesa, odnotowując m.in. historię o mieczu Attyli. *Ekkehardi Uraugiensis chronica*, 124, zob. też 5; Manitius 1931, 352; *Frutolfs und Ekkehards Chroniken und die Anonyme Kaiserchronik*, 9, 13; Wattenbach, Holtzmann, Schmale 1978, 496–497; Amarantidou 1989, 192–197; Gawłowska 1989, 107–108, 110, 135, 141–145; Pfeiffer 2010, 651; Schmale 2010, 993–998, zwł. 995.

⁷⁴ Zoltán Tóth i János Lajos Csóka skłonni byli identyfikować Hartvika, autora *LEGENDY O KRÓLU ŚW. STEFANIE* z Hartvikiem, m.in. opatem klasztoru w Hersfeld, który po 1088 r. znika ze źródeł. Przyjęli, że fakt ten można wytłumaczyć jego przybyciem na Węgry. János Lajos Csóka uznał opata Hersfeld za przełożonego Lamberta, autora *ANNALES*, a zarazem za ucznia Meinharda, który wyrzucał biskupowi Bambergu Guntherowi nieprzystające do piastowanej godności pasje (zob. powyżej). Badacz ten sądził też, nie zdradzając przesłanek za tym przemawiających, że egzemplarz tego dzieła wraz z Hartvikiem trafił na Węgry, do biblioteki klasztoru w Pannonhalma. Identyfikacja obydwu osób noszących imię Hartvik nie znalazła uznania w oczach innych historyków, w szczególności Józsefa Deéra, aczkolwiek wyraźnie do niej nawiązują autorzy haseł w węgierskich leksykonach wydanych w 2002 i 2010 r. Tóth 1942, 114–122; Deér 1964, 163; Csóka 1966 (wyd. 1967), 93–101; Csóka 1967, 155–164, 173, 242; Csóka 1980, 129–131; Gerics 1994, 255; Érszegi 2000, 836; Thoroczkay 2000, 571; Karpf 2002, 1948; Markó 2002, 138 (*Hartvik*); Thoroczkay 2003, 38, 45–46, 48, 51; Vizkelety 2005, 48; Thoroczkay 2009a, 68–69; Thoroczkay 2009b, 188, 195, 197, 201; Thoroczkay 2020, 86, 89–90.

⁷⁵ Tu tylko zasygnalizować wypada, że pojęcie „skarbie Attyli” („Attila kincse”) przypisano w przeszłości w tzw. *communis opinio* skarbowi z Nagyszentmiklós (rum. Sânnicolau Mare). Hampel 1886, 6, 125–126; Erdélyi, Pataky 1968, 35–37; László, Rácz 1977, 19; Bálint 1994, 479; Bálint 2002, 58; Bálint 2010, 61, 100.

nego powiązania z innymi świadectwami – w 1270 r. do Czech⁷⁶. Niektórzy badacze wręcz łączyli przekaz Lamberta z Hersfeld o mieczu Attyli (zob. powyżej) ze wzmianką źródeł o przechowywanym na Węgrzech skarbie Attyli⁷⁷. Zdaniem Sándora Eckhardta na dworze węgierskim, niezależnie od tego, czy znajdujące się tam precjoza miały coś wspólnego z osobą władcy Hunów, sądzono, że w jego posiadaniu był skarb należący niegdyś do Attyli⁷⁸. Péter Kulcsár doszedł w związku z tego rodzaju informacjami do wniosku, że wypadki związane z wywiezionymi z Węgier kosztownościami odbiły się w latach 70. XIII w. szerokim echem, a o atrybucji skarbu wiedzano tak na Węgrzech, jak i zagranicą⁷⁹. István Bóna wyraził powątpiewanie, aby świadectwa źródeł austriackich odpowiadały rzeczywistości, zwracając przy tym uwagę, że badacze powołują się na ich zapisy, dość dowolnie je interpretując, do tego często bez ich literalnego wymienienia⁸⁰. János Makkay skłonny był uznać wzmianki o skarbie Attyli za niezaprzeczalnie świadczące o istnieniu wśród Arpadów tego rodzaju przekonania⁸¹. Z kolei zdaniem L. Veszprémy’ego „niemiecki” dziejopis musiał znać rozpowszechnioną na Zachodzie identyfikację Węgrów z Hunami⁸², a więc atrybucja przypisana „skarbowi” nie pochodziła z Węgier. Wreszcie w opinii Jánosa B. Szabó, nawiązującego do stanowiska zajętego przez J. Makkay’a, relacje źródeł o skarbie Attyli świadczą o tym, iż w latach 70. XIII w. „na pewno już znana była wśród Arpadów tradycja przodka Attyli”, o czym świadczą wzmianki anonimowych *GH* o Attyli jako protoplaście Álmosa i Arpada, do tego w sytuacji gdy niebawem narodzić się miała „Historia huńska” węgierskich kronik. Natomiast nie sposób stwierdzić, co o proveniencji przedmiotów wchodzących w skład skarbu sądzono wcześniej w rodzie Arpadów⁸³.

Mając na uwadze zasadność pojawiającej się w źródłach i literaturze przedmiotu atrybucji skarbu, a więc jego powiązania z osobą Attyli, wypada się przyjrzeć nie tylko znanym świadectwom źródłowym, ale i ich wzajemnym relacjom na tyle, na ile są one uchwytne.

Najprawdopodobniej jako pierwszy spośród badaczy węgierskich zwrócił uwagę na wzmiankę źródła proveniencji austriackiej przechowywanego wówczas w Bibliotece Królewskiej w Monachium, mówiącego o skarbie Attyli, znający pracę Bernharda Josepha Docena z 1821 r. György Gyurikovits⁸⁴. Z kolei pierwszym, który uznał wzmiankę źródła, nie wymieniając go, dotyczącą czasów króla Władysława IV Kumańczyka (węg. IV. László (Kun), 1272–1290, ur. 1262, zm. 1290) o tzw. skarbie Attyli będącym niegdyś w posiadaniu węgierskiego dworu królewskiego, za argument przemawiający za tym, iż miano tam posiadać tego rodzaju świadomość jego pochodzenia, był S. Eckhardt⁸⁵. Inny z węgierskich historyków, József Deér, poświęcił więcej miejsca nie tyle potencjalnemu związkowi skarbu z postacią władcy

⁷⁶ Zob. szerzej poniżej.

⁷⁷ Grexa 1922, 23; Kulcsár 1987–1988, 540.

⁷⁸ Eckhardt 1940 [1986], 188.

⁷⁹ Kulcsár 1987–1988, 541.

⁸⁰ Bóna 1993, 14–15.

⁸¹ Makkay 1995, 30; Makkay 1997, 42–44.

⁸² Veszprémy 1991, 29; Veszprémy 2013, 25–26; Veszprémy 2019, 308, przyp. 128.

⁸³ Szabó 2021, 103–104.

⁸⁴ Gyurikovits 1835, 129–130; Makkay 1996b, 802, przyp. 187; Makkay 1997, 42–43, przyp. 75; Szabó 2021, 103.

⁸⁵ Eckhardt 1940 [1986], 188.

Hunów, co rekonstrukcji jego zawartości. Opisując losy insygniów królewskich w latach 70. XIII w., wskazał na relacje zarówno źródeł narracyjnych, jak tzw. *CONTINUATIO VINDOBONENSIS* i *STEIRISCHE REIMCHRONIK*, jak i dokumentów z 3 i 14 lipca 1271 r. dotyczących zawarcia układu pokojowego pomiędzy Przemysłem Ottokarem II (czes. Přemysl Otakar II, 1253–1278, ur. ok. 1223, zm. 1278) a Stefanem V (węg. V. István, 1270–1272, ur. 1239, zm. 1272)⁸⁶. Éva Kovács i Zsuzsa Lovag, relacjonując historię uwiezionego z Węgier skarbu, pozostawiły poza uwagę wzmiankę źródeł łączącą go z Attylą i bardzo oględnie wyraziły się o źródłach o nim relacjonujących, wzmiankując o spisanej w Austrii kronice („in Österreich abgefaßte Chronik”), pewnej późniejszej kronice („spätere Chronik”), pod którym to pojęciem – jak wskazuje kontekst – rozumiały *STEIRISCHE REIMCHRONIK* (ok. 1308–1318) Ottokara ze Styrii (Otacher oûz der Geul, ur. ok. 1260/65, zm. 1320), czy dokumentach dotyczących zawartego w Bratysławie (1271) pomiędzy władcami Czech i Węgier pokoju⁸⁷. Także I. Bóna powołał się, zapewne tylko na podstawie znajomości literatury przedmiotu, w której kwestie źródeł dość oględnie potraktowano, na „pewien wiedeński łacińskojęzyczny rocznik” („egy bécsi latin nyelvű évkönyv”) oraz *STEIRISCHE REIMCHRONIK*⁸⁸. Wspomniany już J. Makkay w kontekście skarbu wywiezionego z Węgier, znając prace Jenő Szűcs’a informującego o tych wypadkach, jak sam przyznaje, bez odesłania do konkretnych źródeł, wymienił za J. Deérem i P. Kulcsárem (zob. poniżej) jako źródła *CONTINUATIO PRAEDICATORUM VINDOBONENSIVM*, *CONTINUATIO VINDOBONENSIS*, *STEIRISCHE REIMCHRONIK* oraz dwa dokumenty dotyczące pokoju zawartego w 1271 r. pomiędzy władcami Węgier i Czech⁸⁹.

Najpełniej w odniesieniu do przekazów źródeł narracyjnych podstawę źródłową starał się zrekonstruować P. Kulcsár. Wskazał na kilka współbrzmiających przekazów, w tym na powiązaną z rokiem 1276 zapiskę powstałą około 1267 r. (z kontynuacjami do 1302 r. oraz dopiskami dla lat 1313–1315 i 1326–1327) (*ANNALIUM AUSTRIAE*) *CONTINUATIO VINDOBONENSIS*, obecnie określanego jako *ANNALES VINDOBONENSES*, według której król Węgier Władysław IV domagał się zwrotu insygniów i preciozów królewskich od władcy Czech Przemysła Ottokara II, wywiezionych i przekazanych mu po śmierci Béli IV (3 maja 1270 r.), a przed koronacją Stefana V, przez księżnę Maczwy (węg. Macsó, serb.-chorw. Mačva) i Bośni Annę

⁸⁶ Deér 1966, 256–258; Deér 2005, 206–207. József Deér znał publikacje Alfonsa Hubera i Gyuli Paulera. Pierwszy z nich wymienił jako źródła tylko *STEIRISCHE REIMCHRONIK* i dokumenty z 1271 r., uznając, że ich relacje się wzajemnie potwierdzają. Drugi zaś wskazał na obydwa źródła potem wykorzystane przez J. Deéra, ale nie weryfikował atrybucji przypisanej skarbowi. Huber 1883, 66–67; Pauler 1899 [1985] I, 231, 539, przyp. 211. Zob. też poniżej strona 137.

⁸⁷ Kovács, Lovag 1988, 9–10.

⁸⁸ Bóna 1993, 14.

⁸⁹ Makkay 1995, 29–30; Makkay 1996b, 762–763, 802, przyp. 187; Makkay 1997, 42–47, przyp. 75. Także J. Szűcs nie wymienił źródeł informujących o skarbie jako takim. Zob. Szűcs 1993, 140–141.

(ok. 1226–1274). Insignia te w świetle przekazu źródłowego miały być przechowywane na Węgrzech od czasów Attyli⁹⁰.

Posiłkując się edycją źródeł Albina Ferenc Gombosa⁹¹, P. Kulcsár przywołał jeszcze inne przekazy, współbrzące z tekstem *ANNALES VINDOBONENSES*. Jeden z nich znajduje się w *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*, zwanych też *CONTINUATIO PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM* (ok. 1284), obejmujących lata 1025–1283, ale tylko w jej łacińskojęzycznej redakcji. Znane tłumaczenia tego tekstu na język niemiecki, zdaniem Pétera Molnára dokonane ok. XIV/XV w., przez Hartmanna Zeibiga nazwane *CHRONIK VON ÖSTERREICH*, nie zawierają wzmianki o żadnym skarbie, tym bardziej powiązanym z osobą Attyli. W kontekście tego spostrzeżenia warto wskazać na opinie Hirama Kümpera i P. Molnára, którzy podkreślili, że pomiędzy tekstem łacińskim tego źródła a jego przekładem na język niemiecki uchwytny są rozbieżności⁹².

Drugim ze źródeł wymienionych przez P. Kulcsára jest współbrząca z powyższą adnotacja zamieszczona w kodeksie zawierającym *LEGENDA AUREA* Jakuba z Varazze (łac. Iacobus de Voragine, ok. 1228/1229–1298), w przypadku którego nie podano jednak ani miejsca jego przechowywania, ani sygnatury. Albin Ferenc Gombos tekst ten określił enigmatycznie jako *FRAGMENTA HISTORICA SIVE FRAGMENTA AUSTRIACA*. Porównanie obydwu przekazów wskazanych przez P. Kulcsára wykorzystującego publikację A.F. Gombosa pozwala – przy jednoczesnym sięgnięciu po edycje, na których oparł swoją publikację węgierski wydawca – na stwierdzenie, że relacje uznane za odrębne są jednym i tym samym przekazem, inaczej po prostu nazwanym pierwotnie w literaturze przedmiotu, opublikowanym w 1937 r. z wykorzystaniem innych, starszych edycji. Prawdopodobnie A.F. Gombos, korzystając z publikacji B.J. Docena z 1821 r., nie zwrócił uwagi, że ten wyraźnie podkreślił, iż udostępnia tylko fragmenty tekstu znajdującego się w będącym do jego dyspozycji rękopisie, co *summa summarum* doprowadziło do powołania do życia kolejnego źródła. Zapewne nieznaną była węgierskiemu wydawcy późniejsza edycja B.J. Docena z 1827 r. zawierająca pełniejszy tekst tego źródła określonego jako kronika, w rzeczywistości będącego niczym innym jak *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*.

Źródłem wykorzystanym przy edycjach B.J. Docena był rękopis przechowywany obecnie w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium (sygn. Clm 21 549), pochodzący z klasztoru be-

⁹⁰ Zob. poniżej strony 136–137. Tekst rocznika spisany został przez kilka osób. Zdaniem Ernsta Klebela zapiski pod rokiem 1276 uwieczniono współcześnie wydarzeniom ręką określoną przez niego jako piąta, przez Andreasa Kusterniga zaś jako szósta, przy czym ten drugi z badaczy w tym przypadku jako *terminus ante quem* pracy skryby opisującego wydarzenia lat 1276–1284 podał rok 1284. Redlich 1882, 514, 522–526; Wattenbach 1882, 141–142; Uhlirz 1895, 45–46, 55; Klebel 1928, 58; Lhotsky 1963, 192–193; Kusternig 1982, 86–94, zwł. 86–90; Kulcsár 1987–1988, 540; *Annales Vindobonenses* 2021. Tło wydarzeń opisanych w tym i innych źródłach, zob.: Wertner 1892, 471–472; Pauler 1899, I, 278, 281–291; Deér 1966, 253–270; Žemlička 1986, 121–123; Hoensch 1989, 161, 170–171, 237; Szűcs 1993, 140–141, 150; Kristó 1998, 243–244; Dopsch, Brunner, Weltin 1999, 460; Deér 2005, 204–215; Zsoldos 2007, 75, 119; Žemlička 2017, 364; Žemlička 2023, 146–147, 150.

⁹¹ *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I–III.

⁹² Zob. tekst poniżej (strony 138–139). Por. edycja Hartmanna Josefa Zeibiga i uwagi Pétera Molnára. Zeibig 1853, 355–362, zwł. 360–362; Kulcsár 1987–1988, 540; Molnár 2009, 25–26. Zob. także: Lhotsky 1962, 27; Knapp 1999, 53, 56; Kümpfer 2010, 80; *Annales Praedicatorum Vindobonensium* 2020.

nedyktyńów w Weihenstephan w okolicach Fryzyngi (niem. Freising), a spisany w środowisku wiedeńskich dominikanów. Także dość oględna zawartość opisu katalogowego manuskrytu potwierdza powyżej dokonane ustalenia. Reasumując, pod mianem *OESTERREICHISCHE CHRONIK*, nadanym tekstowi historiograficznemu przez B.J. Docena i autorów katalogu rękopisów Karla Halma i Wilhelma Meyera, czy pod nazwą *FRAGMENTA HISTORICA SIVE FRAGMENTA AUSTRIACA* A.F. Gombosa kryje się nic innego, jak *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*. Historycy niemieccy i austriaccy (Wilhelm Wattenbach, Oskar Redlich, Ernst Klebel, Alphons Lhotsky) ustalili, że zapiski annalistyczne dla lat 1025–1283 znajdujące się w tym tekście stanowią po większej części kompilację opartą na starszych rocznikach austriackich, a wzmiankę o „skarbie Attyli” uznali za zaczerpniętą z *ANNALES VINDOBONENSES* (dawniej zwanych *CONTINUATIO VINDOBONENSIS*)⁹³.

Kolejnym wskazanym przez P. Kulcsára tekstem zawierającym wzmiankę o „skarbie Attyli” jest *ANONYMI CHRONICON AUSTRIACUM* (ok. 1260–1327), znane bardziej jako *HISTORIA AUSTRALIS*, sięgające roku 1327 i uznawane za kompilację roczników austriackich⁹⁴.

Dwoma następnymi źródłami, które powiązano ze sprawą wywiezionego z Węgier skarbu, są: *STEIRISCHE REIMCHRONIK*⁹⁵ Ottokara ze Styrii, obejmująca lata 1246/1250–1309, oraz *WELTCHRONIK* (ok. 1272–ok. 1290) Jansa/Jansena zwanego Enikel (*Enkel*) (ur. ok. 1240, zm. po 1302) z Wiednia, wskazana przez A. Zsoldosa⁹⁶.

Mając na uwadze zestawione przez P. Kulcsára i innych badaczy źródła, analizując ich wzmianki o wywiezionym z Węgier „skarbie”, da się je podzielić na dwie wyraźne grupy. Pierwszą tworzą łacińskojęzyczne teksty narracyjne, w świetle których Władysław IV Kumańczyk domagał się w 1276 r. zwrotu uwiezionego do Czech przez królową Annę „skarbu”, określonego jako niegdyś należący do Attyli i jego następców. W skład drugiej wchodzi świadectwa również mówiące o wywiezieniu kosztowności przez córkę Béli IV i siostrę Stefana V z Węgier do Czech, ale ich relacje odnoszą się do lat 1270–1271, przy czym żaden przekaz z tej grupy źródeł nie wiąże „skarbu” z osobą Attyli. W skład tej grupy świadectw wchodzi wzmianki zachowane w dokumentach z lat 1270–1271, *STEIRISCHE REIMCHRONIK* i *WELTCHRONIK* Jansa/Jansena zwanego Enikel.

⁹³ W edycji B.J. Docena z 1821 r., na której oparł się A.F. Gombos, zawarto jedynie poniższy fragment: *Promittens rex Boemie memorato regi Vngarie omnem thesaurum et ornatum reddere, quem aliquando amita ipsius regis Ladizlai asportaverat, videlicet duas coronas, scepra, amphoram pretiosam et alia multa et incomparabilia chlenodia regis Atyle*, podczas gdy w wydaniu z 1827 r. tekst tego źródła udostępniony został przez B.J. Docena bez żadnych skrótów i identyczny jest z przekazem znanym potem jako *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*, zob. poniżej strona 138–139. [Docen] 1821, 457; Docen 1827, 14; *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*, 730; Halm, Meyer 1881 [1969], 5; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, II, nr 2275, 936; Redlich 1882, 526–527; Klebel 1928, 105–107; Lhotsky 1963, 193–194; Kulcsár 1987–1988, 540; Knapp 1999, 53; Molnár 2009, 27.

⁹⁴ Zob. poniżej (strony 138–139) oraz: Lhotsky 1963, 202; Kulcsár 1987–1988, 540; Stelzer 1996, 324–330; *Historia Australis* 2023.

⁹⁵ Kulcsár 1987–1988, 540, zob. też powyżej, przyp. 94

⁹⁶ Zsoldos 2007, 75.

Szczególnego przyjrzenia się pod kątem tego, czy mamy tu do czynienia z niezależnymi świadectwami czy też powiązаныmi filiacyjnie, wymagają przekazy *ANNALES VINDOBONENSES*⁹⁷, *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*⁹⁸ i *HISTORIA AUSTRALIS*⁹⁹ określające skarb jako niegdyś należący do Attyli.

<i>CONTINUATIO VINDOBONENSIS</i> , czyli <i>ANNALES VINDOBONENSES</i>	<i>ANNALES PRAEDICATORUM</i> <i>VINDOBONENSIIUM</i>	<i>HISTORIA AUSTRALIS</i>
[ad an. 1276.] [...] <i>rex Romanorum</i> [sc. Rodulphus] <i>predicto regi</i> <i>Ungarie</i> [sc. Ladislao] <i>omnes</i> <i>civitates, quas ei rex Boemie</i> <i>violenter abstulerat restituit;</i> <i>nichilominus tamen promittens rex</i> <i>Boemie memorato regi Ungarie</i> <i>omnes thesauros reddere, quos</i> <i>aliquando amita ipsius regis</i> <i>Ladislavi Anna regina de Mazowe</i> <i>asportaverat eique tradiderat,</i> <i>videlicet duas coronas aureas et</i> <i>sceptra regalia, ac preciosissimam</i> <i>amphoram auream nobilissimis</i> <i>gemma undique adornatam mire</i> <i>pulcritudinis, et alia quam plura</i> <i>clenodia aurea que a tempore regis</i> <i>Ungarie Attilae, et ab aliis</i> <i>successoribus suis usque nunc in</i> <i>Ungaria fuerant conservata. [...]</i>	[ad an. 1277] [...] <i>rex Romanorum</i> <i>predicto regi Ladizlao omnes</i> <i>civitates et munitiones, quas olim rex</i> <i>Boemie eidem abstulerat, resituit</i> <i>liberaliter; nichilominus promittens</i> <i>rex Boemie memorato regi Ungarie</i> <i>omnem thesaurum et ornatum</i> <i>reddere, quem aliquando amita</i> <i>ipsius regis Ladizlai asportaverat,</i> <i>videlicet duas coronas, cepra,</i> <i>amphoram preciosam et alia multa</i> <i>et incomparabilia clenodia regis</i> <i>Atyle.</i>	[ad an. 1276.] [...] <i>rex Romanorum</i> <i>predicto regi Vngarie</i> [sc. Ladislao] <i>omnes ciuitates quas ei rex</i> <i>Boemie violenter abstulerat</i> <i>restituit, nichilominus tamen</i> <i>promittens rex Bohemie memorato</i> <i>regi Vngarie omnes thesauros</i> <i>reddere, quod aliquando amita</i> <i>ipsius regis Ladislai Anna regina de</i> <i>Maczaw asportaverat eique</i> <i>tradiderat. Videlicet duas coronas</i> <i>aureas et scepra regalia, ac</i> <i>preciosissimam amphoram auream</i> <i>nobilissimis gemmis vndique</i> <i>adornatam mire pulcritudinis, et</i> <i>alia quam plura clenodia aurea que</i> <i>a tempore regis Vngarie Attilae et ab</i> <i>alijs successoribus suis usque nunc</i> <i>in Vngaria fuerant conservata. [...]</i>
[ad an. 1277] <i>Rex Boemie Ottacarus</i> <i>ductus penitencia graviterque ferens</i> <i>in corde suo, regina quoque Boemie</i> <i>coniux sua frequenter eum increpans,</i> <i>quod terras predictas resignaverat,</i> <i>obsides ministerialium Australium</i> <i>et civium, dyademata quoque regis</i> <i>Ungarie et alias compromissiones</i> <i>factas, sicut anno priori per arbitros</i> <i>diffinitum extiterat, resignare</i> <i>recusavit.</i>	[ad an. 1278] <i>Rex autem Otakarus</i> <i>ductus penitencia, quod terras</i> <i>predictas resignaverat, obsides</i> <i>ministerialium et civium Australium,</i> <i>dyadema quoque regis Ungarie et</i> <i>alias compromissiones factas, sicut</i> <i>per arbitros diffinitum extitit,</i> <i>restituere recusavit.</i>	[ad an. 1277] <i>Rex Bohemie Otakarus</i> <i>ductus penitencia grauiterque ferens</i> <i>in corde suo, regina quoque Bohemie</i> <i>coniux sua, frequenter eum</i> <i>increpans, quod terras predictas</i> <i>resignauerat, obsides ministerialium</i> <i>Australium et civium. Dyademata</i> <i>quoque regis Vngarie et alias</i> <i>adpromissiones factas, sicut anno</i> <i>priori per arbitros diffinitum</i> <i>extiterat, resignare recusavit.</i>

⁹⁷ *Annales Austriae. Continuatio Vindobonensis*, 708–709; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, nr 1792, 785.

⁹⁸ *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*, 730; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, nr 426, 183.

⁹⁹ *Anonymi Chronicon Austriacum*, 268–269; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, nr 1215, 511–512.

<p>[ad an. 1278] [...] <i>rex Boemie</i> [sc. Ottacarus] [...] <i>Dyademata vero regis Ungarie reddere noluit, asserens quod hec et alia iuveni regi Ungarie</i> [sc. Ladislao] <i>adhuc puerulo usque dum perveniret ad annos discretionis, dignius quam alius et fidelius teneretur propter lineam consanguinitatis conservare.</i></p>	<p>[ad an. 1279] [...] <i>rex Boemie</i> [sc. Otakarus] [...] <i>Dyadema vero regis reddere noluit, dicendo hec regi puerulo</i> [sc. Ladislao] <i>usque ad annos discretionis fideliter conservando.</i></p>	<p>[ad an. 1278] [...] <i>rex Bohemie</i> [sc. Otakarus] [...] <i>Dyademata vero regis Vngarie reddere noluit, asserens quod hec et alia Iuveni regi Vngarorum</i> [sc. Ladislao] <i>adhuc puerulo usque Dum perueniret ad annos discrecionis dignius quam alius et fidelius teneretur propter lineam consanguinitatis conseruare.</i></p>
---	---	--

Biorąc pod uwagę wnioski płynące z porównania tych trzech tekstów¹⁰⁰, jak i ustalenia badaczy co do chronologii ich powstania (zob. powyżej), widać ewidentną zależność relacji *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM* i *HISTORIA AUSTRALIS* od przekazu *ANNALES VINDOBONENSES*. Przy tym autor wiązany ze środowiskiem wiedeńskich dominikanów skrócił wyraźnie pierwotny tekst, pomijając fragmenty swojego źródła lub stosując tyle ogólnikowy, co opisowy termin *multa et incomparabilia*, względnie ubarwiał swój przekaz terminami *munitiones, liberaliter, restituere*, zastępując imiesłów współczesny *asserens* imiesłowem przyszłym biernym *dicendo*, zamieniając przymiotnik w stopniu wyższym *fidelius* na przysłówek *fideliter*, a czasownik *conservare* na imiesłów przyszły bierny *conservando*, termin *dyademata* oddając zaś jako *dyadema*. Użyte przez niego określenie *ornatum* jest zapewne efektem błędu odczytu przymiotnika *adornatam*. Zastosowanie przez autora *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM* spójnika *autem* i przysłówka *olim* miało w naszej ocenie nadać tekstowi ciągłości, wartości, w drugim przypadku zdaje się sygnalizować upływ czasu od opisywanych wydarzeń. Z kolei autor *HISTORIA AUSTRALIS* praktycznie literalnie skopiował tekst dostępnego mu źródła, oddając na skutek błędu odczytu termin *compromissiones* jako *adpromissiones*. Podsumowując powyższe, jedynie przekaz *ANNALES VINDOBONENSES* ma charakter źródła prymarnego, pozostałe dwa są źródłami od niego zależnymi, a więc sekundarnymi.

Zupełnie inaczej wygląda sytuacja w przypadku drugiej grupy źródeł. Przyglądając się tym tekstom, rozpocząć należy od tych, które mają starszą metrykę powstania, czyli dokumentów z 1271 r. W akcie wystawionym 23 marca 1271 r. Stefan V w zamian za liczne zasługi, m.in. za udział w spotkaniu w Bratysławie z królem Czech Przemysłem Ottokarem II, obdarował nadaniami bana komitatu Szörény (1260, 1270, 1271–1272), a zarazem żupana komitatu Doboka (1270–1272) Wawrzyńca (łac. Laurentius, węg. Lőrinc), syna *Kemen*'a (węg. Kemény). Mimo chodem król węgierski wysunął wobec władcy Czech zarzut niewywiązania się z podjętego

¹⁰⁰ Pogrubioną czcionką zaznaczono analogie występujące między wszystkimi trzema tekstami, biorąc pod uwagę też użycie stopnia wyższego czy liczby mnogiej. Pojedynczym podkreśleniem zasygnalizowano zgodności pomiędzy dwoma tekstami, w tym przypadku występują one przede wszystkim między *ANNALES VINDOBONENSES* i *HISTORIA AUSTRALIS*, a raz tylko między *ANNALES VINDOBONENSES* i *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*.

przez niego zobowiązania dotyczącego m.in. zwrotu uwiezionego z Węgier skarbu (*thesaurus regni nostri*). Dwa kolejne dokumenty, ewidentnie w treści ze sobą współbrzące, dotyczą zawarcia pokoju w 1271 r. i wystawione zostały przez kancelarie Przemysła Ottokara II i Stefana V odpowiednio 3 i 14 lipca, a następnie zatwierdzone w 1272 r. przez papieża Grzegorza X (1271–1276, Teobald Visconti, ur. ok. 1210, zm. 1276). Mówią one o rezygnacji przez króla Węgier z roszczeń w stosunku do insygniów królewskich (*insignia regalia*), klejnotów i skarbu (*clenodia ac thesaurus*)¹⁰¹.

Z dwóch dających się powiązać z relacjami wyżej wskazanych dokumentów przekazów historiograficznych obszerniejszą i barwniejszą, a do pewnego stopnia również wiarygodniejszą relację zawiera *STEIRISCHE REIMCHRONIK*. W tekście tym jednak nie ma, jak podniesiono, wzmianki o Attyli, a jedynie jest mowa o klejnotach (*kleinät*) czy o należących do królestwa Węgier wspaniałych klejnotach (*kleinät kostlich, / diu zuo der Unger kunicrich / [...] gehôren*) powierzonych przez ojca (*vater*) i króla (*kunic*), nazwanego wcześniej Béla (*Wêlâ*), niewymienionej z imienia królowej (*kunigin von Matschouwe*), a poprawnie księżnej, Maczwy i Bośni, siostrze króla Stefana V (*kunic Stephan [...] swester*). Jest to jedyny zachowany przekaz źródłowy, który informuje, że insygnia koronacyjne i inne kosztowności umierający król sam przekazał wcześniej córce, ta zaś miała do niego, spoczywającego na łożu śmierci, jedyną prośbę, aby mogła je zachować, będą jej one bowiem przypominały ojca, i prosiła, aby o tym nie dowiedział się jej brat, Stefan. Słusznie Dániel Bagi zwrócił uwagę, że to wyjaśnienie wejścia w posiadanie „skarbu” przez Annę budzi wątpliwości, mamy tu do czynienia co najwyżej ze świadectwem jednej ze stron sporu. Alfons Huber w kontekście relacji Ottokara o skarbie stwierdził jedynie, że jej źródła są niezależne od przekazu dokumentów z 1271 r. dotyczących zawarcia pokoju pomiędzy Stefanem V i Przemysłem Ottokarem II z 1271 r., konstatając, iż wzajemnie się potwierdzają. Badacze z XIX w. w przypadku świadectw pisanych, co ze-

¹⁰¹ W świetle dokumentu z 23 marca 1271 r. król węgierski m.in. wspomina: *In expeditone eciam nostra, quam contra Austrenses mouimus propter uersuciam et iniusticiam Regis Boemie comprimendam, qui Nobis multipliciter fidem fregit, infideles nostros in suum dominium admittendo, et thesaurum Regni nostri ausu temerario contractando, dictum banum [...] inuenimus [...]. Codex diplomaticus Hungariae, V/1, 100; Árpád-kori új okmánytár, XII, nr 39, 41–42; Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke, II 1, nr 2083, 104; Zsoldos 2011, 50, 148, 324. Z kolei w układzie pokojowym z lipca 1271 r. strony stwierdzają:*

Dokument z 3 VII 1271 r. wystawiony przez Przemysła Ottokara II	Dokument z 14 VII 1271 r. wystawiony przez Stefana V
<i>Renuntiavit etiam Rex Stephanus Ungarie sepe dictus iuri et actioni sibi et suis heredibus competentibus de insigniis regalibus, corona videlicet, gladio, monili, sella, scutellis et aliis clenodiis ac thesauro delatis per dominam Annam in regnum Boemorum.</i>	<i>Renuntiamus insuper iuri et actioni nobis et nostris heredibus competentibus de insigniis regalibus, corona videlicet, gladio, monili, sella, scutellis et aliis clenodiis ac thesauro delatis per dominam Annam in regnum Boemorum.</i>

Zgodności pomiędzy tekstami zaznaczono pogrubioną czcionką. *CDBohem*, V 2, nr 636–637, 258. Por. *Vetera monumenta historica*, I, nr DXXIX, 298; nr DXXX, 299–304, zwł. 303; *Árpád-kori új okmánytár*, III, nr 152, 254; *Ottokar aus der Gaal*, 132, przyp. 337. Zdaniem J. Deéra wspomniane insygnia królewskie stanowiły część klejnotów i skarbu. Zob. także: Wertner 1892, 471–472; Deér 1966, 258; Deér 2005, 207, 235, przyp. 312.

stawił Joseph Seemüller, przypisywali autorowi *STEIRISCHE REIMCHRONIK* wykorzystanie różnych źródeł (austriackich, salzburgskich, bawarskich, czeskich, alzackich, brunszwickich, turyngeskich, flandryjskich, włoskich, francuskich), wymieniając wśród austriackich *CONTINUATIO VINDOBONENSIS*, czyli *ANNALES VINDOBONENSES* i *CONTINUATIO PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*, obecnie zwane *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM*, zawierające relację o skarbie. Alphons Lhotsky wyraził pogląd, że kronika powstała w wyniku wcześniejszego gromadzenia informacji i wypisów z różnych źródeł, gdyż inaczej nie sposób wyjaśnić ogromu materiału, jaki zawiera. Ursula Liebertz-Grün w odniesieniu do podstawy informacji kroniki Ottokara stwierdziła, że korzystał on z wielu źródeł pisanych i relacji świadków wydarzeń. W ocenie Fritza Petera Knappa autor *STEIRISCHE REIMCHRONIK* miał do dyspozycji wszelkiego rodzaju roczniki („Annalen aller Art”). Dániel Bagi przypisał autorowi kroniki wykorzystanie tak autopsji i przekazów ustnych, co sygnalizowała już Maja Loehr, jak i licznych źródeł pisanych, dokumentów, a w pierwszym rzędzie austriackich, bawarskich i innych wywodzących się z obszaru kultury języka niemieckiego, a także – rzadziej – przekazów czeskich. Badacz z Pięciokościołów (węg. Pécs) zwrócił uwagę, że kronikarz ze Styrii po sprawach styryjskich, austriackich czy Rzeszy poświęcił najwięcej miejsca problematyce węgierskiej (25% całości), często w powiązaniu z wydarzeniami w Austrii czy Styrii¹⁰². Nie sposób stwierdzić, z jakich źródeł pochodzą konkretne informacje, ale za pewne uznać należy, że nie trzymał się on wiernie pozostających do jego dyspozycji świadectw, za czym przemawia tak nadana dziełu forma wierszowanej kroniki, jak i jej walory literackie.

Drugie ze źródeł, *WELTCHRONIK* Jansa/Jansena Enikela, jest nieporównanie bardziej lakoniczne. W jej tekście jest też mowa o uwiezionym skarbie (*kleinôt*), a w nim złotej amforze (*guldin kruoc*) i złotej koronie (*guldin krône*), przy czym nie pojawia się tu jego powiązanie z Attylą. Samo zaś wywiezienie skarbu do króla Czech (*künic von Bêheim*) przypisano matce Stefana, Marii (Maria Laskaris, ur. ok. 1205, zm. 1270)¹⁰³, co wyraźnie odbiega od relacji innych źródeł.

Tak więc w żadnym z przekazów opisujących wydarzenia lat 1270–1271, w szczególności dokumentów wystawionych przez węgierską kancelarię królewską, skarb nie został powiązany z postacią Attyli. Symptomatyczne przy tym, że znane średniowieczne tłumaczenie na język niemiecki *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIIUM* czy też spisana w tymże języku *STEIRISCHE REIMCHRONIK* albo *WELTCHRONIK* Jansa/Jansena Enikela, jak w pierw-

¹⁰² Kwestii podstawy źródłowej nie rozstrzygnęły też w interesującym nas punkcie badania T. Radek, nie sposób bowiem określić, co dokładnie kryje się po terminem „Eine Reihe österreichischer u. salzburgischer Annalen in lateinischer Sprache”. *Ottokars Österreichische Reimchronik*, LIX, LXXXVIII; wiersz 10225–10305, 135–136; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, III, nr 4146, 1805–1806; Huber 1883, 66–67; Loehr 1937, 89–95, 98–108, 115; Lhotsky 1962, 28–29; Lhotsky 1963, 288–290; Kusternig 1982, 138–139; Liebertz-Grün 1984, 101–102, 111, 114–115; Kulcsár 1987–1988, 540; Liebertz-Grün 1988, 166–167; Knapp 1999, 371–373; Radek 2008, tablica: *Zur Textgeschichte der untersuchten Quellen; Ottokar aus der Gaal*, zwł. 45–47, 52–53, 132–133, przyp. 336; *Steirische Reimchronik* 2023. O banacie, a później księstwie Maczwa, zob. Rókay, Takács 1994, 421–422.

¹⁰³ *Weltchronik. Jansen Enikels Werke*, 595–596, wiersz 1485–1504; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, II, nr 3170, 1328–1329, wiersz 1485–1504; Zsoldos 2007, 75.

szym przypadku, w ogóle nie zawierają całej historii „skarbu”, albo jak w dwóch pozostałych, nie wymieniają w kontekście uwieczionych kosztowności imienia władcy Hunów¹⁰⁴.

Atrybucja ta pojawia się dopiero w odniesieniu do sytuacji w roku 1276 i to pod piórem autora *ANNALES VINDOBONENSES*. Co istotne, w źródle tym w ogóle nie występuje nazwa Hunów, a wielokrotnie stosowane są w odniesieniu zarówno do Węgrów, jak i podległych zwierzchnictwu węgierskiego monarchy Kumanów terminy *Ungari*, *Ungaria*¹⁰⁵ i *C(h)omani*¹⁰⁶. Powiązanie więc skarbu z postacią Attyli raczej nie pochodzi od samego rocznikarza, ale od jego informatora, który musiał rządzących Węgrami postrzegać nie tylko jako spadkobierców Attyli, ale i rządy ich uznawał za *continuum* panowania władcy Hunów. Warto mieć na uwadze, że motyw atrybucji skarbu odnotowano w okresie, gdy to w zaciśniętej kancelarii władców węgierskich czy to powstała „Historia huńska”, czy też rodził się takowy zamysł¹⁰⁷.

Za bliższe rzeczywistości uznać należy wyżej zasygnalizowane stanowisko L. Veszprémy’ego, i to nie dlatego, że A.F. Gombos i P. Kulcsár „przysporzyli” nauce przynajmniej jedno źródło relacjonujące historię „skarbu Attyli”, ale szczególnie ze względu na to, że badacze, a szczególnie P. Kulcsár, nie wzięli pod uwagę stosunków filiacji pomiędzy powiązanimi z obszarem Austrii źródłami. Fakt, że spisane one zostały w języku łacińskim, a ich autorzy mogli w ówczesnych warunkach swobodnie czerpać z dostępnej im podstawy, unaocznia, że mamy tu ewidentnie do czynienia z relacją opartą pierwotnie na jednym przekazie, najprawdopodobniej na posiadającym najstarszą metrykę, ale i najpełniejszy tekst, oraz jak wynika z ustaleń badaczy, spisywanymi niemal sukcesywnie do mających miejsce wydarzenia *ANNALES VINDOBONENSES*, które były źródłem prymarnym nie tylko dla *ANNALES PRAEDICATORUM VINDOBONENSIVM*, ale i dla *HISTORIA AUSTRALIS*.

Nie jesteśmy skłonni dostrzegać argumentu przemawiającego za wiązaniem przez elity węgierskie skarbu z postacią Attyli w tym, iż – jak zwrócił uwagę A. Zsoldos – w kronikach węgierskich nie został opisany konflikt Béli IV z synem Stefanem V¹⁰⁸, a całe długie panowanie Béli IV zostało bardzo lakonicznie przedstawione w kronikach węgierskich¹⁰⁹. Za stanowiskiem, że skarb powiązano z Attylą poza Węgrami, przemawia nie tylko milczenie na ten temat

¹⁰⁴ W ocenie Josepha Seemüllera i D. Bagiego autor *STEIRISCHE REIMCHRONIK* znał czy to eposy o Dytyrku z Berna (Teodoryku Wielkim) czy nawet *PIEŚŃ NIBELUNGÓW*, a więc nieobce musiały mu być imię i postać Attyli. *Ottokars Österreichische Reimchronik*, CVI–CXVII; *Ottokar aus der Gaal*, 31–32, 59, 128, przyp. 306.

¹⁰⁵ *Annales Austriae. Continuatio Vindobonensis*, 703, 704, 705, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 719, 720, 721, 722.

¹⁰⁶ *Annales Austriae. Continuatio Vindobonensis*, 703, 704, 709, 710, 711, 716.

¹⁰⁷ Zob. powyżej, przyp. 8. József Deér ograniczył się do stwierdzenia, że identyfikacja huńsko-węgierska była w tym czasie na Zachodzie szeroko znana, co koresponduje ze wskazanym stanowiskiem L. Veszprémy’ego i innych badaczy. Deér 1966, 256, przyp. 301; Deér 2005, 234, przyp. 301.

¹⁰⁸ Zsoldos 2007, 11.

¹⁰⁹ Zob. *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, 72, 184; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, 176–179, 467–470; *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*, 72, 144–146; *Chronica de gestis Hungarorum*, 176–179, 324–330.

zachowanych źródeł proveniencji węgierskiej¹¹⁰, w szczególności wskazanych dokumentów, ale i to, że w XIII stuleciu w piśmiennictwie powstałym na obszarze Austrii i Czech stosowano w odniesieniu do Węgrów nazwę Hunów, a także ówczesnych monarchów węgierskich niekiedy określano królami tychże¹¹¹.

Na podstawie wyżej wskazanych świadectw kronik węgierskich, począwszy od *GH* i *ChHP* aż po „Historię huńską” kronik XIII²–XIV w., widać, jak w świadomości elit skupionych przy dworze królewskim pojawia się postać władcy Hunów, z początku jako ogniwo w genealogii dynastii panującej, uzasadniające prawo do sprawowania rządów nad ziemiami i ludami uznawanymi za podległe niegdyś rządowi Attyli, aż po wykrystalizowanie się idei huńsko-węgierskiego pokrewieństwa. Jak pisał I. Bóna, postać Attyli w ciągu XIII wieku stawała się powoli, ale w sposób pewny zdolną „do życia na salonach”¹¹². Nasuwa się więc pytanie, czy tego rodzaju spojrzenie było wówczas, w kręgach władzy na Węgrzech, bo w praktyce to poglądy tej grupy są źródłowo uchwytne, dominujące, czy też pojawiały się odmienne wizje.

Problem dysputy wokół postaci Attyli jako ogniwa w genealogii dynastii węgierskiej

Istnieją przesłanki, które pokazują, że nie tyle nie wszyscy, co nie zawsze ulegano pokusie powiązania postaci Attyli z Węgrami. W zachowanych źródłach z XIII wieku znaleźć można próby dezawuowania władcy Hunów jako przodka czy to Arpadów, czy szerzej jako władcy identyfikowanych z Hunami Madziarów. Było to więc niedługo po tym, jak odnotowana została najstarsza znana badaczom wzmianka anonimowych *GH*, nie tyle łącząca Madziarów z Hunami, co umieszczająca postać Attyli jako przodka dynastii (zob. powyżej).

Za najwcześniejsze zachowane świadectwo wskazujące na dystans do postaci władcy Hunów uznać można pismo króla Béli IV skierowane do papieża Innocentego IV (1243–1254),

¹¹⁰ L. Veszprémy zwrócił uwagę, że piszący w latach 80. XIII w. „Historię huńską” Szymon z Kéza oparł ją na piśmiennictwie zachodniej Europy, a nie na rodzimej tradycji, co wskazuje, że ona nie istniała. Veszprémy 2019, 308. Zdaniem Szilvi Somogyi uchwytne jest co prawda podobieństwo motywów pomiędzy relacją zachowaną w *KOMPOZYCJI*, mającą pochodzić z kroniki franciszkanów z Budy, a przekazem *CONTINUATIO VINDOBONENSIS*, czyli *ANNALES VINDOBONENSES*, zamieszczonymi odpowiednio pod datami 1282 i 1285. Ostatecznie jednak doszła do wniosku, że nie sposób tu wykazać bezpośredniej współzależności pomiędzy kroniką węgierską a rocznikiem z Wiednia. Somogyi 2011, 258–259.

¹¹¹ Zob. powyżej. Warto zwrócić uwagę, że w rymowanej *CRONICA DOMUS SARENSIS (MAIOR)* (1300), powstałej w klasztorze cystersów w Žďarze na terenie podległych cesarstwu Czech pod piórem autora określonego jako Henryk (czes. Jindřich, ur. 1242, zm. po 1300), syna niejakiego Ekwarda, uznawanego za Niemca, określono króla Béle IV jako *Hunorum rex*, pomimo iż autor kroniki stosował nazwę *Ungaria*. Jedyne zachowane rękopis tej kroniki jest kopią datowaną na XIV/XV w., względnie XV stulecie, przy czym zdaniem Metoděja Zemka spisana przez osobę władającą językiem niemieckim, która nie rozumiała wielu czeskich wyrażań, które przyszło jej przepisywać. *Cronica domus Sarensis* (1964), 12, 194; 13, 202; 17, 210; *Cronica domus Sarensis* (2003), 12, 58; 13, 64; 17, 72; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, II, nr 1311, 550; *Cronica domus Sarensis. Maior et Minor*, 12, 56; 13, 64; 17, 72; 110; Bláhová, Schlechtweg-Jahn 2010, 772. Symptomatyczne też jest, że w tym mniej więcej czasie, kiedy w źródłach zaczęto pisać o „skarbie Attyli”, między 1268 a 1277 r. Marcin z Opawy, zwany też Marcinem Polakiem (ur. przed 1230, zm. 1279), użył w *CHRONICON PONTIFICUM ET IMPERATORUM* na określenie imienia brata Attyli węgierskiego imienia *Bela (Béla)*, zamiast *Bleda*. Postąpił tak jednak, jak wskazują ustalenia odnośnie wykorzystanej przez niego podstawy źródłowej, w ślad za Godfrydem z Viterbo (ur. ok. 1125, zm. 1202, *PANTHEON, SPECULUM REGUM*). *Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum*, 454, zob. też 392, 408; *Marcin Polak. Kronika papieży i cesarzy*, 137, zob. też 45, 55–56, 103; Ludwig 1977, 351–352; Otto 1977, 179; Otto 1978, 41, 46.

¹¹² Bóna 1993, 14.

tzw. list tatarski (węg. tatárlevél), opatrzony jedynie datą dzienną 11 listopada¹¹³, którego zredagowanie badacze kładą na rok 1247, względnie lata 1248 i 1250–1254¹¹⁴. Monarcha węgierski apelował w nim do Stolicy Apostolskiej o wsparcie w obliczu zagrożenia mongolskiego, wspominając przy tym o niebezpieczeństwie, z jakim zmagano się w przeszłości ze strony Totyli, pod którym to mianem redaktor pisma miał na myśli, jak wskazuje kontekst, Attyłę¹¹⁵. Sándor Eckhardt sądził, że uchwytne w piśmie adresowanym do papieża poczucie obcości w stosunku do osoby Attyli odzwierciedla poglądy Kościoła, a J. Szűcs i Gy. Kristó doszli do przekonania, że ze stanowiska zaprezentowanego w liście tatarskim przez króla Węgier nie można wnioskować, iż Béla IV uznawał władcę Hunów za swojego przodka czy też darzył go należnym z tego tytułu szacunkiem. Inną ocenę przedstawił I. Bóna, zdaniem którego odwołanie do Totyli-Attyli spowodowane było chęcią zrozumiałego, uchwytne dla odbiorcy przedstawienia sytuacji strategicznej, w jakiej znalazły się Węgry wobec zagrożenia ze Wschodu, czyli – inaczej mówiąc – zdecydował tu swojego rodzaju pragmatyzm w podejściu do postaci władcy Hunów¹¹⁶.

O mającej miejsce na Węgrzech debacie świadczyć też może niezachowany w całości, napisany wierszem tekst znany z rękopisu powstałego w XIII w., zwany hymnem do św. Stefana (węg. *SZENT ISTVÁN VERSES ZSOLZSMÁJA*), względnie *OFFICIUM S. STEPHANI REGIS HUNGARIAE* czy *NAPISANĄ WIERSZEM HISTORIĄ KRÓLA ŚW. STEFANA* (węg. *SZENT ISTVÁN KIRÁLY VERSES HISTÓRIÁJA*), której genezę wiąże się z latami 1280–1290. Powstać ona miała w środowisku arcybiskupa Ostrzychomia (węg. Esztergom) Włodzimierza (węg. Lodomér, 1279–1298) pod piórem nieznanego z imienia augustianina. Intencją przyświecającą skomponowaniu pieśni była chęć przeciwstawienia się kultowi Attyli poprzez promowa-

¹¹³ *Totyla in exemplum veniat, qui ex parte orientis ad occidentalem veniens subiugandam in medio regni Hungarie sedem suam principaliter collocavit [...]. Vetera monumenta historica*, I, nr 440, 231; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, II, nr 349, 243. Tekst listu w przekładach na język niemiecki i węgierski: Kovách 1972, 504; *IV. Béla IV. Ince pápának, 1250. november 11.*, 1981, 343; *IV. Béla IV. Ince pápának, 1250. november 11.*, 2003, 197–198; *Brief König Bélas IV. an Papst Innocenz IV. vom 11. November (1250)*, 309. Zob. też: Györffy 1948, 166; Györffy 1993b, 166; Veszprémy 1991, 28; Veszprémy 1995, 365–366.

¹¹⁴ Dyskusję na temat datacji tego dokumentu i podnoszone argumenty przedstawili Imre Szentpétery i Toru Senga, zob. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke*, nr 933a, 287–289; Senga 1987, 598–612.

¹¹⁵ W ocenie L. Veszprémyego skojarzenie Attyli z Totylą, władcą Wandalów, nie jest tu przypadkowe. Nierzadko występowało w piśmiennictwie wieków średnich. Sándor Eckhardt widział jego genezę na Półwyspie Apenińskim, a przejawiać się ono miało nie tylko w identyfikacji obydwu postaci, ale i utożsamieniu Hunów z Wandalami w powstałym w latach 80. XII w. (ostateczna redakcja 1187) *SPECULUM REGUM* Godfryda z Viterbo (1125–ok. 1202). Carlile Aylmer Macartney i B. Kürbis wczesny objaw identyfikacji obydwu postaci dostrzegali w *CHRONICON PONTIFICUM ET IMPERATORUM* Marcina z Opawy. W związku z tym, iż redakcja tej kroniki oznaczana w literaturze przedmiotu jako „A” powstała dopiero ok. 1272 r., dzieło to nie mogło mieć wpływu na utożsamienie Attyli z Totylą w dokumencie sporządzonym w węgierskiej kancelarii królewskiej. Eckhardt 1940 [1986], 170–171; Macartney 1951, 79, 106, 140; Kürbisówna 1959, 202, 208; Bezzola 1974, 185–186; Cordt 1984, 21; Veszprémy 1991, 28; Strzelczyk 1992, 322; Bóna 1993, 14; Grzesik 1993, 39; Grzesik 1995, 44–45; Veszprémy 1995, 365–366. Odnośnie identyfikacji władcy Hunów i Wandalów zob. także zestawienie wzmianek źródłowych: Otto 1977, 162, 168, 172, 179, 399–401. W przypadku utożsamiania Attyli z Totylą, postaci z odległej przeszłości, odegrać rolę mogły podobieństwa natury fonetycznej uchwytne pomiędzy tymi imionami (*Attila ~ Totila*), a konkretnie przekonanie o odbijaniu się w treści imion/nazw cech przysługujących osobom/rzeczom nimi oznaczonym, osadzone na naukach Izzydora z Sewilli (zm. 636) ujętych w *ETYMOLOGIARUM SIVE ORIGINUM LIBRI XX*, czyli związane z ówczesną sztuką etymologizowania, zjawiskiem ocenianym przez współczesną naukę jako tzw. etymologia ludowa. Zob. Spychała 2020, 162–163. Niezależnie od powyższego warto podkreślić, że J. Williams określiła Attyłę jako postać reprezentatywną dla wszystkich „barbarzyńców” prowadzących najazdy na Europę od czasów Wandalów po Węgrów (zob. powyżej strona 119).

¹¹⁶ Eckhardt 1940 [1986], 190; Szűcs 1973, 633; Szűcs 1975, 15; Szűcs 1984, 492; Szűc 1999, XLVII; Kristó 1991, 121; Bóna 1993, 14; Kristó 1996, 77; Kulcsár 1987–1988, 541.

nie zwalczającego pogaństwo kanonizowanego w 1083 r. króla Węgier jako wzorca. Despotyzmowi Attyli przeciwstawiono wiarę św. Stefana. László Mezey, a za nim L. Veszprémy skonstatowali, że autor hymnu prowadził polemikę z Szymonem z Kéza, nadwornym dziejopisem Władysława IV, autorem *GESTA HUNGARORUM*, których część pierwszą tworzą *Hunorum gesta*, gdzie postać Attyli i identyfikacja huńsko-węgierska zajmują poczesne miejsce¹¹⁷.

Zasygnalizowana rozbieżność względem oceny postaci Attyli w środowisku węgierskiego dworu w XIII stuleciu nie jest wynikiem tego, że redaktorami listu / hymnu czy kroniki byli duchowni czy też że u jej podłoża tkwiło poczucie obcości króla Węgier Béli IV względem postaci władcy Hunów. Autorzy wszystkich znanych kronik węgierskich aż przynajmniej po

¹¹⁷ Stosowny fragment pieśni zachowany w kodeksie przechowywanym w Zagrzebiu (tzw. *Breviarium Strigonense*, Metropolitanska knjižnica, sygn. MR 67, f. 230v–232r) brzmi: *Nam ut Attila sub rege / Hungarorum populus / tyrannidis lata lege / saevit incredulus, / sic sub Stephano regnante / vertitur crudelitas / quo figura transmutante / formatur credulitas* (f. 231r). Wydanie tekstu i informacje o rękopisie: Kniewald 1938, 41, 45–54, zwł. 46; *Szent István verses zsolozsmája*, 275; Radó 1947, 18; Radó 1973, 21–22; Dobszay 1988, 337–338; Holl, Körmendy 2012 284, nr 51; *Hungarian Chant Database*. Odnośnie postaci Attyli i króla św. Stefana, zob. Eckhardt 1940 [1986], 190; Gerics 1957, 124–125; Kristó 1972, 72; Kristó 1977, 109; Mezey 1979, 209; Mezey 1988, 5–14; Veszprémy 1991, 28; Veszprémy 1995, 366; Kristó, 2000, 226–227. Pieśń ta zachowana jest też w innych rękopisach z okresu późnego średniowiecza, zob. *Slovak Early Music Database*. W kontekście powyższego odnotować należy, że R. Grzesik (2003), analizując przekaz *ChHP*, zwrócił uwagę na wymowę tego datowanego na okres przed 1250 r. dzieła, w którym postać Attyli przeciwstawiono sylwetce św. Stefana: „[...] Attyla-Akwila nie jest jedynym bohaterem *Kroniki*. Drugim herosem, któremu poświęcono w dziele *gros* uwagi, jest św. Stefan, postać poniekąd paralelna do Attyli-Akwili. Attyla-Akwila był rycerzem świeckim i organizatorem państwa, nieznanym jeszcze prawdziwej wiary, choć już posłusznym woli Boga. Stefan to organizator chrześcijańskich Węgier i święty król, umacniający ‘roślinkę’ chrześcijaństwa, dbający o poddanych i państwo. To zarazem rycerz, broniący swego państwa”. Grzesik 1999, 166, 172–173, 189; *Żywoć św. Stefana, króla Węgier*, 29 (cyt.). Zob. też: Grzesik 2006, 122. Już na podstawie powyższego można pokusić się o stwierdzenie, że na Węgrzech XIII w. wśród przynajmniej władających piórem elit monarchii toczył się spór dotyczący wywodu i początków dynastii, a tym samym państwa. I nie dotyczył on tylko symbolizujących je postaci Attyli i św. Stefana, ale i w swojej istocie, w świetle tzw. legendy dynastycznej Arpadów, znaleźli się jeszcze w początkach XIII stulecia (autor anonimowych *GH*) tacy, którzy podkreślali rolę ojca bohatera eponimicznego dynastii, Álmosa, którego pozycję podważano już w połowie X w. Attila Zsoldos skłonny był dostrzegać jeszcze w XIII w. właśnie echa dyskursu toczzonego przez „partię” Álmosa i św. Stefana. Z powyższego można skonstatować, że na XIII-wiecznych Węgrzech dysputa odbywała się raczej w trójkącie postaci Álmos–Attyla–św. Stefan jako punktów odniesień, przy czym być może wprowadzenie Attyli do tekstu anonimowych *GH* miało na celu wzmocnienie czy nawet zastąpienie wyraźnie słabnącej pozycji ojca Arpada w tym sporze, ten bowiem pojawia się jako przodek Álmosa. Zsoldos 2002, 385; Spychała 2011, 69–83, 85–86. Por.: Dalewski 2014, 19–20, 24–25, 74–75, 126–130, 146, 245–246, 254–255, 257, 260, 272–274. O tym, iż na węgierskim dworze królewskim XIII–XIV w. funkcjonowały, względnie propagowane były także jeżeli nie odmienne tradycje, to przynajmniej poglądy, względnie iż głoszony przekaz podlegał zmianom, świadczyć mogą rozbieżności w zakresie: 1) wizji *origines* Węgrów między relacją anonimowych *GH* a tekstami zachowanymi w *GESTA HUNAGRORUM* Szymona z Kéza i *KOMPOZYCJI*. W świetle pierwszego z tych źródeł przodkiem Węgrów był biblijny Magog, syn Jafeta, który znalazł sobie miejsce w węgierskim *origo gentis* w wyniku identyfikacji z nim, w oparciu o tzw. etymologię ludową, bohatera eponimicznego Madziara (*Moger = Magyar*). W stosownej genealogii znalazło się ze względów pragmatycznych miejsce także dla Attyli (zob. powyżej strona 117). W kronikach późniejszych, w szczególności zaliczanych do *KOMPOZYCJI*, uchwytyny jest dyskurs dotyczący 1) ustalenia, który z synów Noego, Jafet czy Cham, może uchodzić za przodka. Pojawia się tu ponadto para braci *Hunor* i *Mogor / Magor*, bohaterów eponimicznych, od których pochodzić mają Hunowie i Madziarzy ([...] *Hunor* [...] et *Mogor* [...] ex quibus *Huni sive Hungari sunt exorti* / [...] *Hunor* [...] et *Mogor* [...] ex quibus *Huni sive Hungari sunt egressi* / [...] *Hunor et Magor, patres Hungarorum* [...] / *Magor et Hunor, a quo Magari et Huni sunt nominati*); 2) wizji objęcia zajętych w Kotlinie Karpackiej ziem tytułem dziedzictwa po Attyli, akcentowanego przez anonimowe *GH* i *ChHP*, w sytuacji, gdy w tekstach *KOMPOZYCJI* zachowało się tzw. podanie o białym koniu, czyli nabyciu od miejscowego władcy o imieniu *Zuatapolug* (Świętopelka ?), panującego na tych ziemiach po Attyli, ziemi, traw i wody w zamian za białego konia, poślazane siodło i uzdę; 3) tekstu i powiązanej z nim miniatury zaliczanej do *KOMPOZYCJI KRONICE ILUSTROWANEJ*. W pierwszym z nich jest mowa o przodkach Hunów (*Hunor*) i Węgrów (*Magor*), natomiast na powiązanej z nim miniaturze występuje tylko jedna osoba, umieszczona na pierwszym planie, wyposażona w atrybuty władcy (mitrę i włócznię), a więc jeden przodek posiadający godność dającą się odczytać jako książęca, nasuwając na myśl czy to któregoś z pary braci, względnie Attylę „Historii huńskiej” przed uzyskaniem korony królewskiej. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, 28, 288–289; *Chronica de gestis Hungarorum*, 28, 66–68; Spychała 2003, 99–101; Spychała 2012, 179–180.

czasy Macieja Korwina (1458–1490) byli duchownymi, osobami czynnymi w kancelarii królewskiej¹¹⁸. A więc jako tacy brali nie tylko udział w tworzeniu czy kopiowaniu tekstów dziejopisarskich, w tym zawartej w nich genealogii dynastycznej, której ogniwo stanowiła od pierwszych dziesięcioleci XIII w. tak postać Attyli, jak i najpóźniej od lat 1282–1285 idea huńsko-węgierskiej tożsamości czy pokrewieństwa. Uczestniczyli też w przygotowywaniu pism wychodzących z kancelarii królewskiej, czyli być może także tzw. listu tatarskiego¹¹⁹.

Wskazana rozbieżność stanowisk wynika w naszej ocenie, jak w zasadzie sygnalizował już I. Bóna, z pragmatyzmu decydentów czynnych na dworze królewskim. Pomimo to nie traci na aktualności opinia R. Grzesika, że w pierwszej połowie XIII w. w pamięci historycznej elity węgierskiej może nie tyle funkcjonowała, co zaistniała, postać Attyli¹²⁰, jednak pod dwoma warunkami; pierwszym – odnoszącym pojęcie elity przede wszystkim do środowiska dworu królewskiego Arpadów, albowiem zarówno autorzy anonimowych *GH*, jak i *ChHP* byli w świetle przyjętych ustaleń z nim związani, oraz drugim – dopuszczającym funkcjonowanie też wśród nich odmiennych wizji przeszłości, na co dowód stanowi tzw. list tatarski z 11 listopada czy hymn do św. Stefana z końca XIII stulecia, i – w pewnym zakresie – określenie przez archidiacona Splitu Attyli jako księcia, z odwołaniem się do bliżej niesprecyzowanej *communis opinio* (*dicitur*), z zaznaczeniem zachowania pewnego dystansu w stosunku do niej¹²¹, a św. Stefana jako pierwszego króla Węgrów. Można zaryzykować stwierdzenie, że przede wszystkim na potrzeby wewnętrzne, przynajmniej przy cichej akceptacji dworu królewskiego w powstałych

¹¹⁸ Zob. Spychała 2023, 130, przyp. 31.

¹¹⁹ Na marginesie podnieść należy, że teoria węgiersko-huńskiej identyfikacji / pokrewieństwa znalazła swoich krytyków także w okresie późniejszym. I tak konsekwencją wyprowadzenia przez franciszkanina Jakuba Guyse (łac. Iacobus de Guisia, franc. Jacques de Guyse; ur. ok. 1340, zm. 1399) w *ANNALES HISTORIAE ILLUSTRIMUM PRINCIPUM HANONIAE* od etnonimu *Huni* nazwy prowincji *Hannonia* (ndl. Henegouwen, franc. Hainaut) było stwierdzenie, że „ci nie byli Hunami, którzy potem zwani byli Węgrami” ([...] *hii non fuerunt Huni, qui postmodum dicti sunt Hungari* [...]). *Annales historiae illustrium principum Hanoniae*, VIII 2, 108. Eneaszy Sylwiusz Piccolomini (wł. Enea Silvio Piccolomini, ur. 1405, zm. 1464) w swoich *COMMENTARII*, pisząc o mieszkających nad Donem krewniakach Węgrów, wyrażając wątpliwości, stwierdził: „Wielu sądzi, że nazwa Węgień ‘Hungaria’ powinna [brzmieć] ‘Hunaria’, a Węgrów zamiast ‘Hungari’ nazywają ‘Huni’, tak jakby oni do naszych czasów przetrwali” (*Hungariam nonnulli quasi Hunariam et Hungaros pro Hunis dictos putant, tanquam Hunorum reliquię ad aetatem usque nostram perduraverint*). *Pii secundi pontificis maximi Commentarii*, XII 16, 580. Także Piotr Ranzano (łac. Petrus Ransanus, wł. Pietro Ranzano, ur. 1428, zm. 1492) w *EPITHOMA RERUM HUNGARARUM* dał wyraz nurtującym go wątpliwościom: „Nie uchodzi mojej uwadze, że według jednego z autorów [opisującego] dzieje Węgrów nie ma żadnej różnicy między nazwami ‘Hunni’ i ‘Hungari’, lecz [lud] ten terminem w języku łacińskim zwą ‘Hungari’, w swoim zaś własnym języku określają czy to jako ‘Magiari’, czy to jako ‘Hunni’. Ja w tej sprawie nie ośmielam się dyskutować, aby nie wyglądało na to, że wchodzę w spór z dziejopisami Węgrów opisującymi dzieje swojego ludu” (*Non tamen me fugit quandam Hungarorum rerum scriptorem prodidisse nihil esse discriminis inter Hunnorum et Hungarorum appellationem, sed Latino quidem verbo dici Hungaros, peculiari autem nationis lingua eandem gentem vocitari tum Magiaros tum Hunnos. Ego nihil ea in re disputare ausim, ne hominibus Hungaris gentis suae rerum scriptoribus reluctari videar*). *Petrus Ransanus. Epithoma rerum Hungararum*, VII, 92. Z kolei Antoni Bonfini (łac. Antonius Bonfinius, wł. Antonio Bonfini, ur. 1427/1434, zm. 1502) nawiązał w *RERUM UNGARICARUM DECADES* do słów Piusa II: „Papież Pius II [...] w mojej ocenie ma najbardziej uczony, nie daje wiary tym wszystkim autorom dziejów, którzy utrzymują, że Węgrzy pochodzą od Hunów [...]” (*Pius [...] pontifex [...] Ungaros ab Unnis, quod omnes rerum scriptores affirmant, promanasse non patitur* [...]). *Antonius de Bonfinis. Rerum Ungaricarum decades*, I 2, 188–191, 55.

¹²⁰ Grzesik 2008, 145. We wcześniejszej swojej pracy (1993) historyk z Poznania, mając na uwadze tzw. list tatarski z 11 listopada, stwierdził, że Węgrzy początkowo odrzucali identyfikację z Hunami. Z tym stanowiskiem nie sposób się zgodzić, albowiem zarówno powstanie anonimowych *GH*, jak i *ChHP*, zawierających postać Attyli w genealogii Arpadów, przypada na okres wcześniejszy niż określana przez badaczy data zredagowania tzw. listu tatarskiego, w którym wspomina się Attylę (Totylę, zob. powyżej strony 140–141). W innej swojej pracy (2006) zdaje się wyrażać zresztą odmienny pogląd, współbrzmiały z opinią z 2008 r. Grzesik 1993, 36; Grzesik 2006, 122.

¹²¹ Spychała 2023, 122.

w XIII w. opracowaniach dziejów węgierskich propagowano wiązanie Attyli z panującą dynastią, a następnie Węgrów z Hunami (tzw. „Historia huńska”), przez co chciano przede wszystkim uzasadnić tak prawo do zajętych nad środkowym Dunajem i Cisą ziem, jak i do sprawowania zwierzchnictwa nad zamieszkującymi je ludami¹²². Siłą rzeczy bezpośrednimi odbiorcami tych treści ujętych w rękopiśmiennych księgach, mających ograniczony zasięg, było w zasadzie środowisko dworu królewskiego, w szczególności kancelarii, której personel mógł w tego rodzaju opracowaniach szukać argumentów uzasadniających stanowisko monarchy. Mając na uwadze osiągnięcie innych celów, reprezentanci szeroko pojętych elit państwa węgierskiego odcinali się od postaci Attyli czy też deprecjonowali jego rolę. I tak w sytuacji poczucia zagrożenia i poszukiwania wsparcia w obliczu groźby kolejnego najazdu mongolskiego, czego wyrazem jest tzw. list tatarski z 11 listopada skierowany do Stolicy Apostolskiej, uznano za wskazane przywołanie zagrożenia, które symbolizowała znana z przeszłości postać Attyli (Totili), a które pojawia się oto w nowym kształcie. A więc w tym przypadku, w stosunku do zewnętrznego odbiorcy listu, celem było nie tylko poruszenie serc i umysłów adresata listu i jego otoczenia, ale i wzbudzenie poczucia odpowiedzialności biskupa Rzymu za losy powierzonych jego opiece owieczek¹²³. W jakimś sensie więc elastycznie podchodzono do oceny sylwetki władcy Hunów, czy to uznając go za istotne ogniwo genealogii dynastii panującej, czy też egzemplifikację zagrożenia wpisującego się w wizję znanego na Zachodzie Europy *flagellum Dei*¹²⁴. W przypadku hymnu do św. Stefana, utworu przeznaczonego do celów liturgicznych, krąg odbiorców był znacznie szerszy i w tym przypadku Kościół węgierski jako taki, w pewnym sensie oficjalnie, podobnie jak w liście z 11 listopada, odcinał się od postaci Attyli. Z powyższym koresponduje spostrzeżenie A. Zsoldosa dotyczące zwrotów w rodzaju *sancti reges et duces* itp. odnoszonych od pierwszych dziesięcioleci XIII w. do Arpadów, które świadczą o tym, iż za przodka dynastii uznawano twórcę chrześcijańskiego królestwa¹²⁵, co w zasadzie współbrzmi też ze sceptycyzmem wyrażonym przez archidiakona Splitu, wyraźnie przesuwającym akcent z postaci Attyli na św. Stefana. Jak zasygnalizowaliśmy, wpływ na to miały również poglądy Tomasza, „człowieka papieża” (Mirjana Matijević-Sokol), uznanie prymatu władzy papieskiej nad naturalnym prawem krwi królewskiej (Mladen Ančić), co znalazło odzwierciedlenie w jego wzmiankach o otrzymaniu przez św. Stefana i Stefana Nemanję koron od papieża, dzięki czemu stali się oni pierwszymi królami¹²⁶. Wiadomo, iż autor *HISTORII* miewał styczność z przedstawicielami węgierskiego dworu królewskiego¹²⁷, stąd wzmianka o Attyli, „najdzikszym prześladowcy chrześcijan”, wpisuje się raczej w tenor dokumentu z 11 listopada czy

¹²² Zob. powyżej strony 116–117.

¹²³ Można pokusić się też o stwierdzenie, że to w piśmie opatrzonym datą 11 listopada po raz pierwszy pojawia się jeżeli nie idea węgierskiego *antemurale christinitatis*, to jego zapowiedź. W literaturze poświęconej idei *przedmurza chrześcijaństwa* listu tego nie uwzględniano. Por. Tazbir 1984, 169; Tazbir 1987, 10; Hopp, 1992, *passim*; Tazbir 2004, 15.

¹²⁴ Do podobnego w zasadzie wniosku doszedł przed laty P. Kulcsár, który stwierdził, że katolicycy władcy Węgier jedynie w ostateczności przywoływali postać Attyli jako przodka. Kulcsár 1987–1988, 541.

¹²⁵ Zsoldos 2002, 385.

¹²⁶ Spychała 2023, 127–128, 140.

¹²⁷ Spychała 2023, 130.

współgra z wymową później powstałego hymnu do św. Stefana, a nie idzie po linii przekazu kronik węgierskich czyniących z tej postaci istotne ogniwo genealogii dynastii panującej na Węgrzech.

Wnioski

W okresie, kiedy przyszło żyć i tworzyć archidiaconowi Tomaszowi, z jednej strony włączano postać Attyli zwanego *flagellum Dei*, a niebawem *metus orbis*, do genealogii Arpadów (anonimowe *GH*, *ChHP*), z drugiej władający Węgrami, nie dosyć, że czynili to *Dei gratia*, to zwani byli „świętymi królami i książętami”. Niektórzy, jak autorzy tzw. listu tatarskiego czy hymnu do św. Stefana, wręcz uznali za stosowne odżegnanie się od postaci władcy Hunów. Tę uchwytną dwoistość tłumaczyć należy w dużej mierze pragmatyzmem kręgów skupionych wokół dworu królewskiego.

W tle, w piśmiennictwie szczególnie łańciskojęzycznym, szeroko wówczas znana była identyfikacja Węgrów z Hunami, na terytorium samych Węgier po raz pierwszy *expresiss verbis* wyrażona w sposób dla nas uchwytny przez autora *HISTORII*. Relacje o mieście Attyli, mieczu Attyli i skarbie Attyli powstały poza Węgrami i nic nie wskazuje na to, aby za wyjątkiem tej pierwszej znane były na Węgrzech. Także imiona własne i toponimy współbrzmiające, czy pod względem zapisu nasuwające na myśl imię Attyli, poświadczone nie tyle dla okresu przed powstaniem anonimowych *GH* i *ChHP*, co przed spisaniem *HISTORII*, znajdują analogie w świadectwach onomastycznych na zachodzie Europy, w szczególności na Półwyspie Iberyjskim, i nie mają w związku z ustaloną genezą natury językoznawczej nic z nim wspólnego.

Tomasz ze Splitu nie mógł nic wiedzieć o tzw. skarbie Attyli, który miał być przechowywany na Węgrzech od czasów władcy Hunów, albowiem atrybucja ta pojawia się po raz pierwszy dopiero w źródle powiązanim z ośrodkiem w Wiedniu w 1276 r., a więc osiem lat po śmierci autora *HISTORII*, w sytuacji gdy sam władca Węgier Stefan V, upominając się o zwrot klejnotów koronnych w latach 1270–1271, nie użył tego rodzaju stwierdzenia. Nie sposób też przyjąć, że archidiaconowi znana była opowieść o przechowywanym na dworze królewskim mieczu Attyli, ta bowiem powstała w środowisku niemieckich *litterati* niemal 200 lat wcześniej, a sama historia nie znalazła odbicia w innych źródłach. Nic nie wskazuje na to, aby Tomasz miał sposobność zaznajomienia się z *ANNALES* Lamberta z Hersfeld czy chociażby z samą opowieścią o mieczu Attyli mającym być niegdyś w posiadaniu Arpadów¹²⁸.

Nie można wykluczyć ze względu na dość szerokie rozpowszechnienie tego rodzaju wzmianek i ich współczesność autorowi *HISTORII*, iż ten wiedział, że na Węgrzech lokalizowano tzw. miasto Attyli. Brak stosownej informacji w jego dziele nie świadczy o braku takowej wiedzy,

¹²⁸ W literaturze przedmiotu podkreśla się, że – wbrew stanowisku Maxa Manitusa i Johannes Hallera – dzieło Lamberta nie było szerzej znane i zasadniczo nie zmieniła tego sytuacja mająca miejsce u schyłku wieków średnich i we wczesnej epoce nowożytnej. Manitus 1931, 328–329; Haller 1938 [1966], 410–423; *Repfont* 1997, 111 (*Lambertus Hersfeldensis*); Loud 2010, 992; Schieffer 2010b, 516; *Lampert von Hersfeld. Annalen*, XV–XIX; *Lampertus Hersfeldensis. Annales* 2022. Zob. też powyżej, przyp. 60. Thomas Haye zwrócił uwagę, że inne dzieło Lamberta, jak napisana wierszem historia klasztoru w Hersfeld (*LIBELLUS DE INSTITUCIONE HERVELDENSIS ECCLESIE*), się nie zachowało, zapewne stając się ofiarą selekcji dokonanej po śmierci autora przez klasztorowego bibliotekarza. Haye 2016, 60, 132–133, 422–423, 480.

albowiem nie pisał on kroniki czy historii Madziarów, a opisywał jedynie dzieje biskupów Salony i Splitu, stąd wzmianki z dziejów Węgier pojawiają się jedynie w tle głównej osi narracji.

Archidiakon Splitu, jak wszystko na to wskazuje, mógł się dowiedzieć z *LEGENDY KRÓLA ŚW. STEFANA* autorstwa Hartvika i kazania w rodzaju *De sancto rege Stephano* ([Sermo] *secundus de eodem*) znanego z kolekcji *SERMONES QUINQUEECCLESIENSES*, że syn Gézy, św. Stefan, był pierwszym królem Węgrów. Z tego względu określił Attyłę nie, jak autorzy czy kopiści większości średniowiecznych źródeł, jako króla, lecz jako księcia. Wpływ na to mogła też mieć świadomość stosowania wówczas w odniesieniu do Arpadów określeń w rodzaju *sancti reges et duces*, jak i przekonanie dotyczące istoty sprawowania rządów królewskich, nawiązujące do definicji pojęcia *rex* w ujęciu Izydora z Sewilli, oznaczającego „dobrze rządzącego” (*reges a [regendo et] recte agendo*)¹²⁹. Symptomatyczne, że autor wskazanego hymnu do św. Stefana określił rządy Attyli jako mające charakter tyranii, a zmianę w czasie władzy sprawowanej przez Stefana symbolizowała zamiana słów *crudelitas* na *credulitas*, czyli zastąpienie okrucieństwa, srogości zaufaniem, wiarygodnością, w sytuacji, gdy sam król określony został jako zesłany przez Boga autor praw chrześcijańskich (*christianae legis lator / factus est divinitus*)¹³⁰.

Identyfikacja huńsko-węgierska wzmianki o Attyli jako *ferocissimus persecutor christianorum*, rozumianym jako synonim określenia *flagellum Dei*, i o najazdach węgierskich zdają się stanowić odbicie relacji wielu średniowiecznych źródeł. Przy tym motywy te uchwytne są zarówno w *LEGENDZIE O KRÓLU ŚW. STEFANIE* autorstwa Hartvika, gdzie nie tyle Attyłę, co Węgrów nazwano *flagellum Christianorum*, jak i w innych źródłach, w tym zachowanych tekstach kronik węgierskich¹³¹. W tym punkcie zdaje się współbrzmieć wymowa lakonicznej relacji Tomasza z tenorem tzw. listu tatarskiego.

Wykaz skrótów¹³²

AUSzeg AH	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica
BSMaerAe SN	Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova
CEMT	Central European Medieval Texts
EMC	Encyclopedia of the Medieval Chronicle, red. G. Dunphy <i>et al.</i> , Leiden–Boston 2010

¹²⁹ Spychała 2023, 115–143, zwł. 140–141; Spychała 2024 (w druku).

¹³⁰ Kniewald 1938, 45; *Szent István verses zsolozsmája*, 274. Zob. też powyżej przyp. 117.

¹³¹ Zob. powyżej w przyp. 8 i 33. Odnośnie frazy *flagellum Christianorum* i znajomości legendy autorstwa Hartvika warto zwrócić uwagę, że Károly Kniewald w sporządzonym przez siebie odczycie hymnu do św. Stefana stwierdził, że zamieszczone tam *lectiones* zaczerpnięte zostały z *LEGENDY WIĘKSZEJ KRÓLA ŚW. STEFANA*, a wśród nich znalazła się zapiska brzmiąca: *Ad hungaros usque, quos xpianorum flagellum quondam fuisse constat, diffusum est quod qualiter et quando factum sit stili officio memorie commendare congruum duximus*. Słowa te jednak nie pochodzą ze wskazanego przez niego źródła, lecz z *LEGENDY KRÓLA ŚW. STEFANA* autorstwa Hartvika ([...] *ad Ungaros usque, quos Christianorum flagellum quondam fuisse constat, diffusum est. Quod qualiter et quando factum sit, stili officio memorie commendare congruum duximus*). Kniewald 1938, 45, przyp. ***; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, 1, 402.

¹³² Wykaz ten nie obejmuje skrótów objaśnionych w *L'Année Philologique* i *Lexikon des Mittelalters*.

GQDM	Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters, online Edition, München; https://geschichtsquellen.de/start
HdbChrMA	Handbuch Chroniken des Mittelalters, red. G. Wolf, N.H. Ott, Berlin– Boston 2016
HI TT HBM	„Historia incognita”. I. sorozat: „Történettudomány”. „Hóman Bálint munkái”
HK	História Könyvtár
ItF	Irodalomtörténeti füzetek
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
KMTL	Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század), red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994
LexMA	Lexikon des Mittelalters, red. G. Avella-Widhalm <i>et al.</i> , München 2002
MESz	Magyar Etymologiai Szótár
MAMŰL	Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor, red. P. Köszeghy, Budapest
MAQ	Medium Aevum Quotidianum
MÖIG E	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsbände
MŐK	Magyar Őstörténeti Könyvtár
MNy	Magyar Nyelv
NÉ	Nemzet és Emlékezet
NF	Neue Folge
ÖAWPhHistKIDsch	Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften
PTPN WHNS PKH	Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej
SHung	Studia Hungarica
SN	Series nova
SS CISAM	Settimane di studio del centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo
SMGB E	Studien nund Mitteilungen des Benediktinerordens und seiner Zweige. Ergänzungsband
TDI-Könyvek	Történelemtudományok Doktori Iskola-Könyvek
TM	Tractata minuscula
UGS	Ungarns Geschichtsschreiber

Bibliografia**Rękopisy**

Kaiserchronik. Vorauer Sammelhandschrift, Vorau, Stiftsarchiv des Augustiner Chorherrenstiftes, sygn. Ms 276a, <https://doi.org/10.11588/diglit.29478#0129> [dostęp: 6.01.2024].

Kaiserchronik, Heidelberg, Universitätsbibliothek, sygn. Cod. Pal. germ. 361, <https://doi.org/10.11588/diglit.167#0177> [dostęp: 6.01.2023].

Edycje źródłowe i przekłady tekstów źródłowych

IV. Béla IV. Ince pápának, 1250. november 11, tłum. I.Gy. Ruitz, [w:] *A tatárjárás emlékezete*, red. T. Katona, wstęp Gy. Györffy, Budapest 1981, 341–344.

IV. Béla IV. Ince pápának, 1250. november 11, tłum. I.Gy. Ruitz, [w:] *Tatárjárás*, red. B. Nagy, Budapest 2003 (NÉ), 196–198.

A magyar honfoglalás kútfoi, wyd. Gy. Pauler, S. Szilágyi, Budapest 1900 [reprint: Budapest 2000].

A magyar történet bizánci forrásai, oprac. Gy. Moravcsik, Budapest 1934 (= „A magyar történettudomány kézikönyve” I.6/b).

Annales Austriae. Continuatio Vindobonensis, wyd. W. Wattenbach, [w:] MGH SS, IX, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1851, 698–722.

Annales historiae illustrium principum Hanoniae, wyd. E. Sackur, [w:] MGH SS, XXX.1, Hannoverae 1896, 44–334.

Anonim tzw. Gall. Kronika polska, tłum. R. Grodecki, oprac., wstęp, przypisy M. Plezia, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996 (= „Biblioteka Narodowa”, seria I, 59).

Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum, tłum. A. Kulbicka, K. Pawłowski, G. Wodzinowska-Taklińska, wstęp, przypisy R. Grzesik, Kraków 2006.

Anonymi Chronicon Austriacum, [w:] *Rerum Austriacarum scriptores...*, wyd. A. Rauch, II, Vindobonae 1793, 213–300.

Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum / Anonymus, Notary of King Béla The Deeds of the Hungarians, wyd., tłum., przypisy M. Rady, L. Veszprémy. *Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per Tartaros facta. Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*, wyd., tłum., przypisy J.M. Bak, M. Rady, Budapest–New York 2010 (CEMT V).

Antonius de Bonfinis. Rerum Ungaricarum decades, wyd. J. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, 1: *Decas I*, Budapest 1936 (BSMaeRAe. Saeculum XV).

Arnoldi abbatis Lubesensis chronica a 1172–1209, wyd. I.M. Lappenberg, [w:] MGH SS, XXI, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1869, 100–250.

- Arnoldi Chronica Slavorum*, wyd. I.M. Lappenberg, Hannoverae 1868 (MGH SRG (in us. schol.) XIV).
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, wyd. I. Szentpétery, I: 1001–1270, Budapest 1923; II.1: 1255–1272, Budapest 1943.
- Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. / Fontes byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendantium*, zebrał, tłum., wstęp, przypisy Gy. Moravcsik, Budapest 1988.
- Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt*, wyd. J. Karácsonyi, S. Borovszky, Budapest 1903.
- Árpád-kori új okmánytár / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, wyd. G. Wenzel, III: 1261–1272, Pest 1862 [reprint: Pápa 2002]; XII: 1270–1301, Budapest 1874 [reprint: Pápa 2003].
- Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez / Fontes Byzantini ad historiam Hungaricam aevo ducum et regum e stirpe Arpadiana pertinentes. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” című forrásgyűjteményéhez*, wyd., tłum., wstęp T. Olajos, Szeged 2014.
- Brief König Bélas IV. an Papst Innocenz IV. vom 11. November (1250)*, 1985, [w:] *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*, tłum., wstęp, komentarz H. Göckenjan, J.R. Sweeney, Graz–Wien–Köln (UGS III), 297–314.
- Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*, wyd. A.F. Gombos, I: A–C, Budapestini 1937; II: D–N, Budapestini 1937; III: O–Z, Budapestini 1938; IV: *Index*, oprac. C. Csapodi, Budapest 1943 [reprint: Budapest 2011].
- Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. XIV / Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*, wyd., tłum. J.M. Bak, L. Veszprémy, wstęp N. Kersken, Budapest–New York 2018 (CEMT IX).
- Chronica Hungaro-Polonica*, 1: *Textus cum varietate lectionum*, wyd., wstęp, przypisy B. Karácsonyi, Szeged 1969 (AUSzeg AH 26).
- Die Chronica novella des Hermann Korner*, wyd. J. Schwalm, Göttingen 1895.
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, wyd., wstęp, przypisy A. Domanovszky, [w:] SSrerHung, wyd. E. Szentpétery, I, Budapest 1937 [reprint: Budapest 1999], 217–505.
- Chronicon Hungarico-Polonicum*, wyd., wstęp, przypisy I. Deér, [w:] SSrerHung, wyd. E. Szentpétery, II, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], 289–320.
- Chronicon Monacense*, wyd., wstęp, przypisy A. Domanovszky, [w:] SSrerHung, wyd. E. Szentpétery, II, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], 53–86.

- CDBohem*, wyd. J. Šebánek, S. Dušková, V.2: *Inde ab a. MCCLXVII usque ad a. MCCLXXVIII*, Pragae 1981.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / Slovenský diplomatár*, II: *Inde ab a. MCCXXXV usque ad a. MCCLX*, wyd. R. Marsina, Bratislaviae 1987.
- Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*, wyd. W. Wattenbach, [w:] MGH SS, IX, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1861, 724–732.
- Cronica domus Sarensis*, wyd. J. Ludvíkovský, R. Mertlík, M. Zemek, Brno 1964.
- Cronica domus Sarensis. Maior et Minor*, wyd. J. Ludvíkovský, M. Zemek, tłum. M. Zemek, R. Metrlík, [Třebíč] 2003.
- Cronica domus Sarensis auctore Heinrico de Heimburg*, wyd. I. Dieterich, [w:] MGH SS, XXX.1, Hannoverae 1896, 678–707.
- Ekkehardi Uraugiensis chronica*, wyd. G. Waitz, [w:] MGH SS, VI, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1844, 1–267.
- Frutolfs und Ekkehard's Chroniken und die Anonyme Kaiserchronik / Frutolfi et Ekkehardi Chronica necnon anonymi Chronica imperatorum*, tłum. F.-J. Schmale, I. Schmale-Ott, Darmstadt 1972 (AusgQ XV).
- Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*, wyd. G. Silagi, L. Veszprémy, Tübingen 1991 (UGS IV).
- Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd., wstęp, przypisy K. Maleczyński, [w:] MPH NS, II, Kraków 1952.
- Gesta principum Polonorum / The Deeds of the Princes of the Poles*, tłum., przypisy P.W. Knoll, F. Schaer, wstęp Th.N. Bisson, Budapest–New York 2003 (CEMT III).
- Hermann's Chronica novella usque ad annum 1325 deducta*, [w:] *Corpus Historicum Medii Aevi, sive Scriptores res orbe universo, poraecipue in Germania ... e variis codicibus manuscriptis per multos annos collecti et nunc primum editi*, II, wyd. J.G. Eccard, Lipsiae 1723, 431–1344.
- Historia de expeditione Friderici imperatoris*, [w:] MGH SrG SN, V: *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis*, wyd. A. Chroust, Berolini 1928, 1–115.
- Hungarian Chant Database*. <http://hun-chant.eu/chants-all?source=1363&&dies=813> [dostęp: 10.01.2024].
- Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum*, I: *Textus*, wyd. E. Galántai, J. Kristó, Budapest 1985 (BSMaeRAe SN VII).
- Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen*, wyd. E. Schröder (MGH DC I.1), Hannover 1895.
- Kronika Thietmara*, tłum., wstęp, komentarz M.Z. Jedlicki, Poznań 1953.
- Lampert von Hersfeld. Annalen / Lamperti monaci Hersfeldensis Annales*, wyd. O. Holder-Egger, W.D. Fritz, tłum., komentarz W.D. Fritz, Darmstadt 2011 (AusgQ XIII).

- Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta*, wyd., wstęp, przypisy E. Bartoniek, [w:] SSrerHung, wyd. E. Szentpétery, II, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], 363–440.
- Marcin Polak. Kronika papieży i cesarzy / Martinus Polonus. Chronicon pontificum et imperatorum. Tekst łac. wg wyd. Ludwiga Weilanda (MGH, Scriptores, t. XXII) / Textus Latinus iuxta editionem L. Weiland (MGH Scriptores, vol. XXII) constitutus*, tłum., komentarz A. Fabiańska, J. Soszyński, wstęp J. Soszyński, Kęty 2008.
- Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum*, wyd. L. Weiland [w:] MGH SS, XXII, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1872, 377–475.
- Ottokar aus der Gaal. Stájer rímes krónika (részletek)*, tłum., wstęp, komentarz D. Bagi, Budapest 2023 (=„Arpadiana” XI).
- Ottokars Österreichische Reimchronik*, wyd. J. Seemüller, Hannover 1890 (MGH DC V.1).
- P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, wyd., wstęp A. Jakubovich, przypisy D. Pais, [w:] SSrerHung, wyd. E. Szentpétery, I, Budapest 1937 [reprint: Budapest 1999], 13–117.
- Petrus Ransanus. Epithoma rerum Hungararum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, wyd. P. Kulcsár, Budapest 1977 (BSMaeRAe S.N II).
- Pii secundi pontificis maximi Commentarii. Textus*, wyd., komentarz I. Bellus, I. Boronkai, Budapest 1993.
- Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum / Simon of Kéza. The Deeds of the Hungarians*, wyd., tłum. L. Veszprémy, F. Schaer, studium J. Szűcs, Budapest 1999 (CEMT).
- Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, wyd., wstęp, przypisy A. Domanovszky, [w:] SSrerHung, wyd. E. Szentpétery, I, Budapest 1937 [reprint: Budapest 1999], 129–194.
- Slovak Early Music Database*. <http://cantus.sk/chant/19526> [dostęp: 28.11.2023].
- Szent István verses zsolozsmája*, tłum. S. Weöres, [w:] *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*, red. A. Tarnai, E. Madas, Budapest 1992, 273–277 oraz: http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=273_277_SztIstvan_zsolozsma#istvan [dostęp: 28.11.2023].
- Thietmar von Merseburg. Chronik / Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, tłum., oprac. R. Holtzmann, W. Trillmich, uzupeł. i bibliogr. S. Patzold, Darmstadt 2011 (AusgQ IX).
- Die Urkunden der Karolinger, II 1: Die Urkunden Ludwigs des Frommen / Ludovicii Pii diplomata*, wyd. Th. Kölzer et al., Wiesbaden 2016 (MGH DD Karol. II).
- Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, wyd. A. Theiner, I: *Ab Honorio PP. III usque ad Clementem PP. VI. 1216–1352*, Romae–Parisiis–Vindobonae 1859.
- Waltharius*, wyd. K. Strecker, tłum. P. Vossen, Berlin 1947 [reprint: Hildesheim 1987].
- Weltchronik. Jansen Enikels Werke*, wyd. Ph. Strauch (MGH DC III), Hannover–Leipzig 1900.

Żywot św. Stefana, króla Węgier, czyli Kronika węgiersko-polska, tłum., wstęp, komentarz
R. Grzesik, Warszawa 2003.

Literatura sekundarna

Almási T., 1994: *Kézai Simon*, [w:] *KMTL*, 348.

Althoff H., 1905: *Waltharii Poesis. Das Waltharilied Ekkehards I. von St. Gallen*,
II: *Kommentar*, Leipzig.

Amarantidou [Gawłowska] W., 1989: *Uwagi o zależnościach między Chronicon universale
Frutolfa z Michelsbergu a Getica i Romana Jordanesa*, [w:] *Collectanea philologica*
III: *Deodato B. Wiśniewski septuagenario oblata*, red. K.T. Witzak, W. Wróblewski,
Łódź, 191–198.

Annales Praedicatorum Vindobonensium, 2020: *GQDM*, <https://www.geschichtsquellen.de/werk/442> [dostęp: 24.11.2023].

Annales Vindobonenses, 2021: *GQDM*, <https://www.geschichtsquellen.de/werk/441> [dostęp: 24.11.2023].

Auerbach E., 2006: *Język literacki i jego odbiorcy w późnym antyku łacińskim
i średniowieczu*, tłum. R. Urbański, Kraków.

Bagi D., 2005: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái,
valamint a szerző történetészemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin
nyelvű történetírásának tükrében*, Budapest (ItF CLVII).

Bagi D., 2008: *Królowie węgierscy w Kronice Galla Anonima*, Kraków (= „Polska Akademia
Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego” CVIII).

Bak J.M., Grzesik R., 2018: *The Text of the Illuminated Chronicle*, [w:] *Studies on the
Illuminated Chronicle*, red. J.M. Bak, L. Veszprémy, Budapest (CEMT Subsidia I), 5–23.

Banaszkiewicz J., 1979: *Kronika Dzierzwy. XIV-wieczne Kompendium Historii ojczyстей*,
Wrocław–Warszawa–Kraków.

Bálint Cs., 1994: *Nagyszentmiklósi kincs*, [w:] *KMTL*, 478–479.

Bálint Cs., 2002: *A nagyszentmiklósi kincsről – röviden*, [w:] *Az avarok aranya.
A nagyszentmiklósi kincs. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002. március 24.–június 30*,
red. T. Kovács, Budapest (= „A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása”), 57–80.

Bálint Cs., 2010: *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur
frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe*. Załącznik:
P. Sümegi, Budapest (= „Varia Archaeologica Hungarica” XVIIb).

Barański M., 1986: *Dwunastowieczny majątek kanoników regularnych z Dömös na Węgrzech*,
„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 32.3, 337–369.

- Bartha A., 1983: *A finnugor őstörténet kérdései magyar és finn oldalról nézve*, „Népi kultúra – népi társadalom. Folclorica et ethnographica” XIII, 65–79.
- Batts M.S., 1971: *Das Nibelungenlied. Paralleldruck der Handschriften A, B und C nebst Lesarten der übrigen Handschriften*, Tübingen.
- Bäuml F.H., Fallone E.-M., 1976: *A Concordance to the Nibelungenlied (Bartsch-de Boor Text), with a structural pattern index, frequency ranking list, and reverse index*, Leeds.
- Beck H., 1973: *Attila*, [w:] *RGA*, red. H. Beck et al., I: *Aachen–Bajuwaren*, Berlin–New York, 467–473.
- Becker J., 1977: *Handschriften und Frühdrucke mittelhochdeutscher Epen. Eneide, Tristrant, Tristan, Erec, Iwein, Parzival, Willehalm, Jüngerer Titirel, Nibelungenlied und ihre Reproduktion und Rezeption im späteren und in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden.
- Becker L., 2009: *Hispano-romanisches Namenbuch. Untersuchung der Personenamen vorrömischer, griechischer und lateinisch-romanischer Etymologie auf der Iberischen Halbinsel im Mittelalter (6.–12. Jahrhundert)*, Tübingen (= „Patronymica Romanica” XXIII).
- Beckmann G.A., 2010: *Gualter del Hum-Gaiferos-Waltharius*, Berlin–New York (= „Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie” CCCLIX).
- Berschin W., 1968: *Ergebnisse der Waltharius-Forschung seit 1951*, „DA” 24, 16–45.
- Bertini F., 1999–2000: *Problemi di attribuzione e di datazione del Waltharius*, „Filologia mediolatina” 6–7, 63–77.
- Berza L. et al., 1993: *Budapest Lexikon, I: A–K*, Budapest.
- Bezzola G.A., 1974: *Die Mongolen in abendländischen Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbewegungen*, Bern–München.
- Birnbaum M., 1993: *Attila's Renaissance in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, [w:] *Attila: the Man and his Image*, red. F.H. Bäuml, M.D. Birnbaum, Budapest, 82–96.
- Bischoff B., 2009⁴: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Mit einer Auswahlbibliographie 1986–2008 von Walter Koch*, Berlin (= „Grundlagen der Germanistik“ XXIV).
- Bláhová M., Schlechtweg-Jahn R., 2010: *Henry of Žďar*, [w:] *EMC*, I: A–I, 772.
- Bleyer J., 1906a: *Die germanischen Elemente der ungarischen Hunnensage*, „PBB” (Halle) 31, 429–599.
- Bleyer J., 1906b: *A magyar hun-monda germán elemei*, Budapest.
- Boba I., 1979: *The 'Bijelo-Brdo Culture' and Ethnic Changes in the Danubian Basin in the Ninth Century*, [w:] *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Bratislava 7–14 septembre 1975*, red. B. Chropovský, I, Bratislava, 105–107.
- Boba I., 1990: *One or two «Attilas» in the Gesta of Anonymus Belae Regis?*, „UralAltJbb” 62, 37–73.
- Boba I., (1990 wyd. 1991): *Anmerkungen zu Anonymus. Imre Boba im Gespräch mit Thomas*

- von Bogyay und Gabriel Silagi, „Ungarn-Jahrbuch” 18, 169–177.
- Borst A., 1958 [2019]: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, II: *Ausbau*, Stuttgart [reprint: Koblenz].
- Bóna I., 1993: *Attila. Valóság és mitikus torzkép*, „Rubicon” 4.6 (30), 4–22.
- Brückner A., 1924: *Pierwsza powieść historyczna*, „Przegląd Humanistyczny” 3, 117–136.
- Buchner M., 1929: *Um das Nibelungenlied. Ein Beitrag – keine Lösung*, „UngJbb” 9, 196–229.
- Bumke J., 1986: *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, München, 596–637.
- Bumke J., 1996: *Die vier Fassungen der 'Nibelungenklage'. Untersuchungen zur Überlieferungsgeschichte und Textkritik der höfischen Epik im 13. Jahrhundert*, Berlin–New York (= „Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte. Begründet als Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker” VIII (242)).
- Bumke J., 2004: *Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter*, München.
- Colberg K., 2010: *Korner (Corner, Coerner), Hermann OP*, [w:] *Verf-Lex²*, V: Kochberger Johannes «Marien ABC», 317–320.
- Cordt E., 1984: *Attila – flagellum Dei – Etzel – Atli. Zur Darstellung des Hunnenkönigs in Sage und Chronistik*, Trieste.
- Csákó J., 2014: *A magyar-lengyel krónika és a hazai elbeszélő hagyomány*, „Századok” 148, 287–334.
- Csákó J., 2015a: *Bővíthetett-e a hunhagyomány a 13. századi Magyarországon*, [w:] *Középkortörténeti tanulmányok*, 8., *A VIII. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.)*, red. M. Tober, Á. Maleth, Szeged, 277–297.
- Csákó J., 2015b: *Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának*, „Századok” 149.2, 301–332.
- Csánki D., 1897 [1985]: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, III, Budapest (= „Hunyadiak kora Magyarországon”) [reprint: Budapest].
- Csánki D., 1914: *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Somogy vármegye*, Budapest.
- Csóka J.L., 1966, wyd. 1967: *Harwtik von Hersfeld. Ein Benediktiner-Diplomat im XI. Jahrhundert*, „SMGB” 77, 93–101.
- Csóka J.L., 1967: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Budapest (= „Irodalomtörténeti Könyvtár” XX).
- Csóka J.L., 1980: *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn* (SMGB E XXIV. SHung XI), St. Ottilien.

- Csukovits E., 2015: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*, Budapest (=„Magyar Történelmi Emlékek”. „Értekezések” / „Monumenta Hungariae Historica”. „Dissertationes”).
- Csukovits E., 2018: *Hungary and Hungarians: Western Europe's View in the Middle Ages*, Roma (= „Viella Historical Reserach” XI).
- Dalewski Z., 2014: *Modele władzy dynastycznej w Europie Środkowo-Wschodniej we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.
- Dąbrowski J., 1914: *Średniowieczne kroniki węgierskie w świetle ostatnich badań*, Kraków.
- Dąbrowski J., 1964: *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Deér J., 1964: *Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation*, „Archivum Historiae Pontificae” 2, 117–186.
- Deér J., 1966: *Die Heilige Krone Ungarns*, Wien (ÖAWPhHistKIDsch XCI).
- Deér J., 1993–1996: *Entstehung des ungarischen Nationalbewußtseins*, „East Central Europe / L'Europe du Centre est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift” 22–23.2: *Studien zum Nationalbewußtsein. Mittelalter und Gegenwart*, 11–53.
- Deér J., 2005: *A magyarok szent koronája*, Budapest–Máriabesenyő–Gödöllő.
- Derolez A., 2003: *The Palaeography of Gothic Manuscripts: From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge (=„Cambridge Studies in Palaeography and Codicology”).
- Deutinger R., 2016: *Lateinische Weltchronistik des Mittelalters*, [w:] *HdbChrMA*, 77–103.
- Dobszay L., 1988: *A magyar szentek zsolozsmái*, [w:] *Magyarország zenetörténete*, I: *Középkor*, red. B. Rajeczky, Budapest, 334–343.
- [Docen B.J.], 1821: *Oesterreichische-Chronik, 1025–1282*, „Archiv fuer Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst” 12.115–116, 457.
- Docen B.J., 1827: *Incerti auctoris Chronicon rerum per Austriam vicinasque regiones gestarum inde ab anno MXXV. usque ad annum MCCLXXXII. Prodiit nunc primum ex Codice MS. Bibliothecae Regiae Munichensis*, München.
- Domanovszky S., 1906: *Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány*, Budapest.
- Domanovszky S., 1933: *Kézai és a húnkrónika*, [w:] *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933 október 7.*, szer. S. Domanovszky, Budapest, 110–132.
- Domanovszky S., 1942: *Attiláról Árpádig*, [w:] *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 55–65.
- Domokos P., 1990: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, Budapest.

- Dopsch H., Brunner K., Weltin M., 1999: *Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter*, Wien (= „Österreichische Geschichte”).
- Dümmerth D., 1987: *Az Árpádok nyomában*, Budapest (= „Utazások a múltban és jelenben”).
- Eckhardt S., 1928a: *A pannóniai hún történet keletkezése*, 1–2, „Századok” 62, 465–491, 605–632.
- Eckhardt S., 1928b: *A pannóniai hún történet keletkezése*, Separatum, Budapest 1928.
- Eckhardt S., 1940 [1986]: *Attila a mondában*, [w:] *Attila és hunjai*, red. Gy. Németh, Budapest [reprint: Budapest], 3–216.
- Erdélyi I., 1994: *Megjegyzések az úgynevezett Nagy Károly-szablyáról*, „Acta Universitatis Szegediensis”. „Opuscula Byzantina” 9: *Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l’occasion du centième anniversaire de sa naissance*, red. Th. Olajos, Szeged, 129–139.
- Erdélyi I., Pataky L., 1968: *A nagyszentmiklósi „Attila kincs” lelet-körülményei*, „A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve”, 35–45.
- Erdmann C., 1936: *Fabulae Curiales. Neues zum Spielmannsgesang und zum Ezzo-Liede*, „ZDA” 73, 87–98.
- Erdmann C., 1937: *Gunther von Bamberg als Heldendichter*, „ZDA” 74, 116.
- Érszegi G., 2000: *Hartvik*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, red. L. Péter, II: *H–Ö*, Budapest, 836.
- Fabian C., 2000: *Personennamen des Mittelalters. Nomina scriptorum medii aevi. PMA. Namensformen für 13.000 Personen gemäß den Regeln für die alphabetische Katalogisierung (RAK)*, München.
- Fábián I.K., 1997: *A Váradi Regestrum helynevei*, Szeged (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, XIII).
- Fehér G., 1922: *Negatívumok a magyar hun mondák kérdésében?*, „Nyugat” 15.10, 709–713.
- Fehértói K., 2004: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301) / Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)*, Budapest.
- Förstemann E.W., 1900: *Altdeutsches Namenbuch. I: Personennamen*, Bonn.
- Förstemann E.W., Kaufmann H., 1968: *Altdeutsche Personennamen. Ergänzungsband*, München 1968.
- Fodor I., 2000: *A bécsi szábyla és a prágai kard*, Szeged.
- Fried J., 2009: *Kam der Gallus Anonymus aus Bamberg?*, „DA” 65, 497–546.
- Fried J., 2010: *Czy Gall Anonim pochodził z Bambergu?*, tłum. K.A. Chmielewska, *Przegląd Historyczny*” 101.3, 483–501.
- Fros H. SJ, Sowa F., 1997: *Księga imion i świętych, I: A–C*, Kraków.
- Gacka D., 2017: *Przegląd koncepcji dotyczących pochodzenia Galla Anonima. Od Kromera do badaczy współczesnych*, [w:] *Nobis operique favete. Studia nad Gallem Anonimem*,

- red. A. Dąbrówka, E. Skibiński, W. Wojtowicz, Warszawa (= „Studia Staropolskie”. SN 46 (102)), 23–57.
- Gál É., 2008: Kubinyi A., *Óbuda*, [w:] *MAMŰL*, VIII: *Műhely – paleográfia*, 282–286.
- Gawłowska W., 1989: *Frutolfa z Michelsbergu „Chronicon Universale”*: *wątki dziejopisarskie i literackie*, Łódź (= „Acta Universitatis Lodziensis”).
- Gentry F.G., 2011: *Etzelburg*, [w:] *The Nibelungen Tradition: An Encyclopedia*, red. F.G. Gentry *et al.* New York–London, 68.
- Gerics J., 1957: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához*, „Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae”. „Sectio Historica” 1, 106–134.
- Gerics J., 1994: *Hartvik*, [w:] *KMTL*, 255.
- Gieysztor A., 2009²: *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa (= „Klasyka polskiej historiografii”).
- Goetz H.-W., 1999: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im hohen Mittelalter*, Berlin (= „Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters“ I).
- Gombocz Z., 1921: *Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage*, „UngJbb” 1, 194–203.
- Gombocz Z., Melich J., 1914–1930: *MESz*, I: *A–érdem*, Budapest.
- Gombocz Z., Melich J., 1934–1944: *MESz*, II: *erdő–gaz*, Budapest.
- Göckenjan H., 2002: *Székler*, [w:] *LexMA*, VIII: *Stadt (Byzantinisches Reich) bis Werl*, 388–389.
- Grexa Gy., 1922: *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*, Budapest.
- Grundmann H., 1936: *Die Frauen und die Literatur im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frage nach der Entstehung des Schrifttums in der Volkssprache*, „AK” 26, 129–161.
- Grundmann H., 1958: *Litteratus – illitteratus. Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter*, „AK” 40, 1–65.
- Grundmann H., 1978: *Geschichtsschreibung im Mittelalter. Gattungen–Epochen–Eigenart*, Göttingen.
- Grundmann H., 2019a: *Women and Literature in the Middle Ages*, [w:] *Herbert Grundmann (1902–1970): Essays on Heresy, Inquisition, and Literacy*, red. J. Kolpacoff Deane, tłum. S. Rowan, Woodbridge–Rochester, 30–55.
- Grundmann H., 2019b: *‘Litteratus’ – ‘Illiteratus’: The Transformation of an Educational Standard from Antiquity to the Middle Ages*, [w:] *Herbert Grundmann (1902–1970). Essays on Heresy, Inquisition, and Literacy*, red. J. Kolpacoff Deane, tłum. S. Rowan, Woodbridge–Rochester, 56–125.
- Grzesik R., 1993: *Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobrażenia o kontaktach huńsko-słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych*, „Rocz.Hist” 59, 38–42.
- Grzesik R., 1995: *European Motifs in the Polish Medieval Chronicles*, „MAQ” 33, 41–53.

- Grzesik R., 1997: *Dynastische Machtbegriffe in den ostmitteleuropäischen Chroniken des Mittelalters*, „MAQ” 37, 17–31.
- Grzesik R., 1999: *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań (PTPN WHNS PKH 56).
- Grzesik R., 2003a: *Sources of the Story About the Murdered Croatian King in the Hungarian-Polish Chronicle*, „Povijesni prilozi” 22.24, 97–104.
- Grzesik R., 2003b: *Węgry a Słowiańszczyzna w najwcześniejszym etapie dziejów w świetle słowiańskich i węgierskich źródeł narracyjnych epoki średniowiecza*, „SlAnt” 44, 53–65.
- Grzesik R., 2006: *Die Ungarisch-Polnische Chronik – ein Blick des ungarischen Hofes auf die eigene Vergangenheit*, [w:] *Die Hofgeschichtsschreibung im mittelalterlichen Europa. Projekte und Forschungsprobleme*, red. R. Schieffer, J. Wenta, M. Giese, Toruń, 119–128.
- Grzesik R., 2008: *Did Two Models of the Memory about the Domestic Origin Exist in the Hungarian Medieval Chronicles?*, [w:] *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period. Conference Proceedings, Ciqzeń, March 12–14, 2008*, red. R. Wójcik, Poznań (= „Prace Biblioteki Uniwersyteckiej [Uniwersytet im. Adama Mickiewicza] 30), 139–147.
- Grzesik R., 2010: *Chronicon Hungarico-Polonicum*, [w:] *EMC, I: A–I*, 348–349.
- Grzesik R., 2014: *Remarks on Hungarian-Polish Chronicle*, [w:] *The Medieval Chronicle*, IX, red. E. Kooper, S. Levelt, Amsterdam–New York, 189–203.
- Grzesik R., 2016: *Mittelalterliche Chronistik in Ostmitteleuropa*, [w:] *HdbChrMA*, 773–804.
- Grzesik R., 2017: *Attyla, Świętopelk i inni, czyli bohaterowie węgierskiej mitologii historycznej w wiekach średnich*, [w:] *A hungarológia ma: nyelvészet, kultúra és oktatás / Hungarologia dzisiaj: jazykoznanstvo, kultúra i didaktika*, red. I. Koutny et al., Poznań, 383–389.
- Grzesik R., 2021: *Polish and Hungarian Historical Tradition in the Hungarian-Polish Chronicle*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”. „Prace historyczne” 148.4, 649–659.
- Gschwantler O., 1971: *Heldensage in der Historiographie des Mittelalters (Habilitationsschrift)*, Wien (na prawach rękopisu: Universitätsbibliothek Wien, sygn. D-18712).
- Gyóni M., 1938: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében*, Budapest (= „Magyar-görög tanulmányok” 7).
- Györffy Gy., 1948: *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapest.
- Györffy Gy., 1975: *Budapest története az Árpád-korban*, [w:] *Budapest története, I: Az őskortól az Árpád-kor végéig*, red. L. Gerevich, Budapest, 217–349.
- Györffy Gy., 1988a: *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok*, Budapest (= „Hermész Könyvek”).

- Györffy Gy., 1988b: *Nomades et semi-nomades: la naissance de l'état hongrois*, [w:] *Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari. 23–29 aprile 1987*, II, Spoleto (SS CISAM 35), 621–635, 637–648 (discussione).
- Györffy Gy., 1990: *A csatlakozott népek*, [w:] Gy. Györffy, *A magyarság keleti elemei*, Budapest, 43–79.
- Györffy Gy., 1993a: *Az Árpád-kori magyar krónikák*, „Századok” 127, 391–412.
- Györffy Gy., 1993b: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*, Budapest.
- Györffy Gy., 1997: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a hoinfoglalástól az Árpád-korvégi székvárossá alakulásig*, Budapest.
- Györffy Gy., 1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza / Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, IV: *Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Núgrád, Nyitra, Pest és Pilis megye*, Budapest.
- Györffy Gy., 2002: *Etzelburg*, [w:] *LexMA*, IV: *Erzkanzler bis Hiddensee*, 63–64.
- Gyurikovits Gy., 1835: *Historiai jelesség*, „Tudományos Gyűjtemény” 19.11, 129–130.
- Hadrovics L., 1954: *Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban*, „A Magyar Tudományos Akadémia. Nyelv- és Irodalomtudományok Közleményei” 5, 79–181.
- Hadrovics L., 1955: *Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban*, Budapest (= „A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai” 89).
- Haller J., 1938 [1966]: *Die Überlieferung der Annalen Lamperts von Hersfeld*, [w:] *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*, oprac. G.P. Bognetti et al., Wien [reprint: Frankfurt am Main], 410–423.
- Halm C., Meyer G., 1881 [1969]: *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis*, IV.4: *Codices latinos (Cm) 21406–27268 complectens*, Monachii [reprint: Wiesbaden].
- Hampel J., 1886: *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós sogenannte Schatz des Attila. Beitrag zur Kunstgeschichte der Völkerwanderungsepoche*, Budapest.
- Harmatta J., 1990: *A magyarság őstörténete*, „Magyar Tudomány” 97. (Új folyam 35.3), 243–261.
- Hauck K., 1982: *Mittelateinische Literatur*, [w:] *Literarisches Mäzenatentum. Ausgewählte Forschungen zur Rolle des Gönners und Auftraggebers in der mittelalterlichen Literatur*, red. J. Bumke, Darmstadt, 68–83.
- Haye Thomas, 2016: *Verlorenes Mittelalter. Ursachen und Muster der Nichtüberlieferung mittellateinischer Literatur*, Leiden–Boston (= „Mittelateinische Studien und Texte“ 49).
- Heinrich G., 1881: *Etzelburg és a magyar hünmonda*, Budapest (= „Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből” X.2).
- Heller B., 1912: *Isten kardja*, „Ethnographia” 23 (Új folyam 8), 323–342.
- Historia Australis*, 2023: *GQDM*, <https://www.geschichtsquellen.de/werk/2877> [dostęp: 24.11.2023].

- Hoensch J.K., 1989: *Přemysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König*, Graz–Wien–Köln.
- Hoffmann I., Tringli I., 2011: *Váradí Regestrum*, [w:] *MAMŰL*, XII: *Teutsch – vízjel*, 296–298.
- Holl B., Körmendy K., 2012: *Repertorium hymnologicum Medii Aevi Hungariae. Initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque*, Budapest (= „Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae”. „Subsidia” I).
- Homza M., 2000: *Systém vlastných osobných mien v Uhorsko-pol'skej kronike*, „Historický zborník” 10.1, 40–53.
- Homza M., 2009: *Uhorsko-pol'ská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava (= „Libri Historiae Slovaciae”. „Fontes” I).
- Hopp L., 1992: *Az 'antemurale' és 'conformitas' humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Budapest (= „Humanizmus és recepció” XIX).
- Horváth I., 1999: *The Meeting of Frederick Barbarossa and Béla III*, [w:] J. Altmann et al., *Medium regni. Medieval Hungarian Royal Sites*, Budapest, 38–40.
- Horváth J. (jr), 1954: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest.
- Horváth J. (jr), 1963: *A hun-történet és szerzője*, „ItK” 67, 446–476.
- Hóman B., 1917: *A magyar nép neve a középkori latinságban*, 1–3, „Történeti Szemle” 6, 129–158, 240–258.
- Hóman B., 1918a: *A magyar nép neve a középkori latinságban*, 3, „Történeti Szemle” 7, 1–22.
- Hóman B., 1918b: *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban (Eredmények)*, „MNY” 14, 64–67.
- Hóman B., 1924: *Geschichtliches im Nibelungenlied*, Berlin (= „Ungarische Bibliothek”. I. Reihe, 9).
- Hóman B., 1925: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Budapest.
- Hóman B., 1938a [2003a]: *A magyar hún-hagyomány és hún monda*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, Budapest, 45–170 oraz [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, I, Máriabesenyő–Gödöllő (HI TT HBM II), 39–162.
- Hóman B., 1938b [2003b]: *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, Budapest, 191–250 oraz [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, I, Máriabesenyő–Gödöllő (HI TT HBM II), 185–237.
- Huber A., 1883: *Die steirische Reimchronik und das österreichische Interregnum*, „MÖIG” 4, 41–71.
- Hunfalvy P., 1876: *Magyarország ethnographiája*, Budapest.
- Hunfalvy P., 1877: *Ethnographie von Ungarn*, Budapest.
- Jasiński T., 2008: *O pochodzeniu Galla Anonima*, Kraków.

- Joó T., 1939 [1990]: *A magyar nemzet-eszme*, Budapest [reprint: Szeged].
- Juhász P., 2019: *Anonymus: fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása*, [Szeged].
- Kaindl F.R., 1900: *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*, IX–XII, Wien.
- Karpf E., 2002: *Hartvik, Ebf. v. Magdeburg*, [w:] *LexMA*, IV: *Erzkanzler bis Hiddensee*, 1948.
- Kartschoke D., 2000: *Geschichte der deutschen Literatur im frühen Mittelalter*, München.
- Katsanakis A.A., 1988: Ἀπίλας, [w:] *Glossar ö. Europa*. Serie B: *Griechische Namen bis 1025*, III 1–2: Ἀρμένιοι–Βαρδάνης–Φιλιππικός, 52–68.
- Kellner M.G., 1997: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens devastanda“ zur „Gens ad fidem Christi conversa“*, München (SHung XLVI).
- Kersken N., 1995: *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes“*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter*, Köln 1995 (= „Münstersche Historische Forschungen“ VIII).
- Kętrzyński W., 1909: *Niektóre uwagi o autorze i tekście najdawniejszej kroniki polskiej*, Kraków.
- Király P., 1997: *A magyarok népneve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában*, „Életünk” 35, 94–127.
- Kiss L., 1988: *Földrajzi nevek etymológiai szótára*, I: A–K, Budapest.
- Klebel E., 1928: *Die Fassungen und Handschriften der österreichischen Annalistik*, „Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich” 21.1, 43–185.
- Klebel E., 1960: *Bischof Gunther von Bamberg*, [w:] *900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, red. W. Neumann, Villach, 13–26.
- Klopsch P., 2010: *Waltharius*, [w:] *Verf-Lex²*, X: *Ulich von Lilienfeld – ‘Das zwölfjährige Mönchlein’*, 627–638.
- Knapp F.P., 1999: *Die Literatur des Spätmittelalters in den Ländern Österreich, Steiermark, Kärnten, Salzburg und Tirol von 1273 bis 1439*, I: *Die Literatur in der Zeit der frühen Habsburger bis zum Tod Albrechts II. 1358*, Graz (= „Geschichte der Literatur in Österreich” II.1).
- Kniewald K., 1938: *A zágrábi érseki könyvtár MR. 126 (XI. szd.) jelzésű Sacramentariumának magyar rétege a MR. 67. sz. zágrábi Breviarium (XIII. szd.) megvilágításában. A magyarországi liturgia legrégebb emléke*, „Pannonhalmi Szemle”, 13.1, 36–54.
- Kordé Z., 1994a: *Hun-magyar rokonság*, [w:] *KMTL*, 274–275.
- Kordé Z., 1994b: *Székelyek*, [w:] *KMTL*, 623–625.
- Kovách A., 1972: *Der ‘Mongolenbrief’ Bélas IV. an Papst Innozenz IV. über einen zu erwartenden zweiten Mongoleneinbruch um 1250*, [w:] *Überlieferung und Auftrag. Festschrift für Michael de Ferdinandy zum sechzigsten Geburtstag 5. Oktober 1972*, red. J.G. Farkas, Wiesbaden, 495–506.
- Kovács L., 2003: *Bécsi szablya*, [w:] *MAMŰL*, I: *Aachen–Bylica*, 324.

- Kovács É., Lovag Zs., 1988, *Die ungarischen Krönungsinsignien*, Budapest.
- Kristó Gy., 1972, *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*, „AUSzeg AH” 40, 51–74.
- Kristó Gy., 1977: *História és kortörténet a Képes Krónikában*, Budapest (= „Gyorsuló idő”).
- Kristó Gy., 1978: *Volt-e magyaroknak ősi hun hagyományuk?*, [w:] *Mítosz és történelem*, red. M. Hoppál, M. Istvánovits, Budapest (= „Előmunkálatok a magyarság néprajzához” 3), 55–64, oraz [w:] Gy. Kristó, *Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest (NÉ), 313–329.
- Kristó Gy., 1979: *Szemponatok Anonymus Gestájának megítéléséhez*, „AUSzeg AH” 66, 45–57.
- Kristó Gy., 1983a: *Volt-e magyaroknak ősi hun hagyományuk?*, [w:] Gy. Kristó, *Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest (NÉ), 313–329.
- Kristó Gy., 1983b: *Szemponatok Anonymus Gestájának megítéléséhez*, [w:] Gy. Kristó, *Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest (NÉ), 369–403.
- Kristó Gy., 1988: *Toponomastica unna ed avara in Ungheria*, [w:] *Poppoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari, 23–29 aprile 1987*, red. O. Capitani et al., I, Spoleto (SS CISAM XXXV), 273–281.
- Kristó Gy., 1991: *Über die Hunnentradition der Ungarn*, [w:] *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*, Szeged, 117–125.
- Kristó Gy., 1994: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, Budapest (ItF CXXXV).
- Kristó Gy., 1996: *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged.
- Kristó Gy., 1998: *Magyarország története 895–1301*, Budapest (= „Osiris Tankönyvek”).
- Kristó Gy., 2000: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*, [w:] Gy. Kristó, *Írások Szent Istvánról és koráról*, Szeged, 195–227.
- Kristó Gy., 2002: *Magyar historiográfia, I: Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest (= „A Történettudomány Kézikönyve”).
- Kubinyi A., 1994: *Óbuda*, [w:] *KMTL*, 501–502.
- Kubinyi F., 1885: *A régi magyarok személynevei*, „Turul” 3, 172–180.
- Kulcsár P., 1987–1988: *A magyar ősmonda Anonymus előtt*, „ItK”, 91–92.5–6, 523–545.
- Kulcsár P., 2003: *Ákos mester*, [w:] *MAMŰL*, I: *Aachen–Bylica*, 55–56.
- Kulcsár P., 2005: *Hun történet*, [w:] *MAMŰL*, IV: *halételek–Jordán*, 225–226.
- Kulcsár P., Veszprémy L., 2006: *Kézai Simon*, [w:] *MAMŰL*, V: *Jordánszky-kódex-kolostorépítészet*, 381–383.
- Kümper H., 2010: *Annales Praedicatorum Vindobonensium*, [w:] *EMC*, I: *A–I*, 80.
- Kürbisówna B., 1952: *Studia nad Kroniką Wielkopolską*, Poznań (PTPN WHNS PKH XVII.1).
- Kürbisówna B., 1959: *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa.
- Kurcz Á., 1988: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13.–14. században*, Budapest.

- Kusternig A., 1982: *Erzählende Quellen des Mittelalters. Die Problematik mittelalterlicher Historiographie am Beispiel der Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen 1278*, Wien–Köln (= „Böhlau-Studien-Bücher”. „Quellen – Dokumente – Materialien”).
- Labuda G., 2006: *Zamiana Galla-Anonima, autora pierwszej 'Kroniki dziejów Polski', na Anonima-Wenecjanina*, „Studia Źródloznawcze” 44, 117–125.
- Lampertus Hersfeldensis, *Annales*, 2022: *GQDM*, <https://www.geschichtsquellen.de/werk/3238> [dostęp: 9.01.2024].
- László Gy., 1970: *Steppenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit*, Budapest.
- László Gy., 1977: *Régészeti tanulmányok*, Budapest.
- László Gy., Rácz I., 1977: *A nagyszentmiklósi kincs*, Budapest.
- Lhotsky A., 1962: *Österreichische Historiographie*, München (= „Österreich Archiv”).
- Lhotsky A., 1963: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*, Graz–Wien (MÖIG E 19).
- Liebertz-Grün U., 1984: *Das andere Mittelalter. Erzählte Geschichte und Geschichtserkenntnis um 1300. Studien zu Ottokar von Steiermark, Jans Enikel, Seifried Helbing*, München (= „Forschungen zur Geschichte der älteren deutschen Literatur” V).
- Liebertz-Grün U., 1988: *Ottokar von Steiermark. Ein Klassiker der deutschsprachigen Geschichtsschreibung des europäischen Mittelalters*, [w:] *Die mittelalterliche Literatur in der Steiermark. Akten des Internationalen Symposions Schloß Seggau bei Leibnitz 1984*, red. A. Ebenbauer, F.P. Knapp, A. Schwob, Bern–Frankfurt am Main–New York–Berlin (= „Jahrbuch für Internationale Germanistik”. Reihe A: „Kongressberichte” XXIII), 165–180.
- Loehr M., 1937: *Der Steirische Reimchronist: her Otacher ouz der Geul*, „MÖIG” 51, 89–130.
- Löfstedt L., 1993: *Attila, the Saintmaker in Medieval French Vernacular*, [w:] *Attila: The Man and His Image*, red. F.H. Bäuml, M.D. Birnbaum, Budapest, 65–74.
- Loud G.A., 2010: *Lambert of Hersfeld*, [w:] *EMC*, II: J–Z, 992–993.
- Ludwig D., 1977: *Bela (1)*, [w:] *Glossar ö. Europa. Serie A: Lateinische Namen bis 900*, I: *Aba–Bela*, 351–352.
- Macartney C.A., 1940: *Studies on the Early Hungarian Historical Sources*, III–IV (recte: IV–V), Budapest (= „Etudes sur l'Europe Centre-Orientale” / „Ostmitteleuropäische Bibliothek” XXI.A).
- Macartney C.A., 1951: *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, VII: *The Origin, Structure and Meaning of the Hun Chronicle*, [w:] C.A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, VI–VII, Oxford, 73–184.
- Macartney C.A., 1953: *The Medieval Hungarian Historians: A Critical and Analytical Guide*, Cambridge.
- Magoun F.P., 1940: *Zu Etzeln Burc, Finns Buruh und Brunan Burh*, „ZDA” 77, 65–66.

- Magoun F.P. (jr), 1945: *Geographical and Ethnic Names in the 'Nibelungenlied'*, MSt 7, 85–138.
- Makk F., 1994: *Dömösi összeírás*, [w:] KMTL, 173.
- Makkay J., 1995: *Attila kardja, Árpád kardja. Irániak, szarmaták, alánok, jászok*, Szeged.
- Makkay J., 1996a: *Indul a magyar Attila földjére*, Budapest.
- Makkay J., 1996b: *A sárkány meg a kincsek*, „Századok” 130, 733–822.
- Makkay J., 1997: *'A tempore regis Atile conservata'*. *Új történetek Szent László királyról*, Budapest (TM VI–VII).
- Makkay J., 2006: *Az avar Attila. Az aranykerevet és Kézai Simon más koholmányai*, Budapest (TM LII).
- Mályusz E., 1967: *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Budapest (= „Tudománytörténeti tanulmányok” 5).
- Mályusz E., Kristó Gy., 1988: *Johannes de Thurocz. Chronica Hungarorum*, II.1: *Commentarii. Ab initiis usque ad annum 1301*, Budapest (BSMaeRAe SN VIII).
- Man J., 2005: *Attyla. Barbarzyńca, który rzucił wyzwanie Rzymowi*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa (= „Wielcy Historii”).
- Manitius M., 1931: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, III: *Vom Ausbruch des Kirchenstreites bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts*, München 1931 (HAW IX.II.3).
- Marczali H., 1880: *A magyar történet kútfoi az Árpádok korában*, Budapest.
- Marczali H., 1882: *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden*, Berlin.
- Melich J., 1906: *A magyar hún-monda néhány tulajdonnevérol*, „MNY” 2, 158–161.
- Meyer von Knonau G., 1890: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, 1: 1056–1069, Leipzig.
- Mezey L., 1979: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*, Budapest.
- Mezey L., 1988: *Szent István XIII. századi verses históriája*, [w:] L. Mezey, *Irodalom-és művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest (= „Eötvös füzetek”), 5–14.
- Möhlenkamp R., 1977: *Atthile civitas*, [w:] *Glossar ö. Europa. Serie A: Lateinische Namen bis 900*, I: *Aba–Bela*, 157–158.
- Möllenberg W., 1902: *Bischof Gunther von Babenberg. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Vereinigten Freidrichs-Universität Halle-Wittenberg...*, Halle a. S.
- Möhring-Müller H., 1993: *Die „Chronica Novella” des Lübecker Dominikanermönchs Hermann Korner: Untersuchungen zu Gattung, Sprache, Publikum und Inhalt der lateinischen und mittelniederdeutschen Fassungen*, [w:] *Zweisprachige Geschichtsschreibung im spätmittelalterlichen Deutschland*, wyd. R. Sprandel, red. J. Schneider, Wiesbaden (= „Wissensliteratur im Mittelalter” XIV), s. 27–123.

- Molnár P., 2009: *Fragen zur Überlieferung eines mittelalterlichen Textes*, „Studia Caroliensia” 1, 25–43.
- Moór E., 1937: *Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn*, „UngJbb” 17, 57–86.
- Moór E., 1959: *Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts. Beitrag zur Völkergeschichte Osteuropas im frühen Mittelalter*, „UralAltJbb” 31, 191–229.
- Moravcsik Gy., 1967: *Die archaisierenden Namen der Ungarn in Byzanz*, [w:] Gy. Moravcsik, *Studia byzantina*, Budapest, 320–325.
- Moravcsik Gy., 1983: *Byzantinoturcica, II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin (= „Berliner Byzantinische Arbeiten” XI).
- Müller S., 2016: *Anfänge deutschsprachiger Chronistik im 11. und 12. Jahrhundert*, [w:] *HdbChrMA*, 129–143.
- N[agy] G., 1890: *Etzelburg*, „Ethnographia” 1, 168.
- Nagy G., 1896: *Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon*, „Archaeologiai Értesítő” 16, 344–365.
- Neddermeyer U., 1998: *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Interesse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte, I: Text*, Wiesbaden (= „Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München” 61).
- Nellmann E., 2002: *Kaiserchronik*, [w:] *LexMA*, IV: *Erzkanzler bis Hiddensee*, 855–856.
- Nellmann E., 2010: *Kaiserchronik*, [w:] *Verf-Lex²*, IV: *Hildegard von Hürnheim-Koburger, Heinrich*, 949–964.
- Németh Gy., 1940 [1986]: *Hunok és magyarok*, [w:] *Attila és hunjai*, red. Gy. Németh, Budapest [reprint: Budapest], 265–270.
- Németh Gy., 1990: *Hunok és magyarok*, [w:] G. Németh, *Törökök és magyarok, I: Régi törökök*, Budapest (= „Budapest Oriental Reprints” Series A IV), 157–164.
- Önnerfors A., 1979: *Die Verfasserschaft des Waltharius-Epos aus sprachlicher Sicht*, Opladen (= „Rheinsich-Westfälische Akademie der Wissenschaften“. „Geisteswissenschaften“, Vorträge G CCXXXVI).
- Önnerfors A., 1992: *Bemerkungen zum Waltharius-Epos*, „Latomus” 51, 633–651.
- Önnerfors A., 1998: *Bemerkungen zum Waltharius-Epos*, [w:] A. Önnerfors, *Classica et Mediaevalia. Kleine Schriften zur lateinischen Sprache und Literatur der Antike und des Mittelalters*, red. W. Maaz, F. Wagner, C. Zintzen, Hildesheim (= „Spolia Berolinensia. Berliner Beiträge zur Geistes- und Kulturgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit“ X), 86–104.
- Otto N., 1977: *Attila*, [w:] *Glossar ö. Europa. Serie A: Lateinische Namen bis 900, I: Aba–Bela*, 158–180, 398–401.

- Otto N., 1978: *Bleda*, [w:] *Glossar ö. Europa*. Serie A: *Lateinische Namen bis 900*, II: *Belaa–Carolus (Magnus)*. *Nachträge*, 41–47.
- Pais D., 1923: *Francia hatás Magyarországon hétszáz évvel ezelőtt*, „Napkelet” 1.2, 187–189.
- Pároli T., 1988: *Attila nelle letterature germaniche antiche*, [w:] *Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari*. 23–29 aprile 1987, II, Spoleto (SS CISAM XXXV), 559–614, 615–619 (discussione).
- Pauler G., 1899 [1985]: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I–II, Budapest [reprint: Budapest].
- Petz G., 1885: *A magyar húnmonda*, Budapest.
- Pfeiffer K., 2010: *Frutolf of Michelsberg*, [w:] *EMC*, I: A–I, 651.
- Piel J.M., Kremer D., 1968: *Beiträge zu einem hispano-gotischen Namenbuch*, „BN” NF 3, 213–240.
- Plezia M., 1947: *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*, Kraków (= „Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności”. „Wydział Historyczno-Filozoficzny”. Seria 2, XLVI.3 (Ogólnego zbioru LXXI.3)).
- Plezia M., 1959: *Ungarische Beziehungen des ältesten polnischen Chronisten*, „ActaAntHung” 7, 285–295.
- Plezia M., 1984: *Nowe studia nad Gallem-Anonimem*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, red. H. Chłopocka, Poznań, 111–120.
- Ploss E., 1959: *Bamberg und die deutsche Literatur des 11. und 12. Jahrhunderts*, „JBfL” 19, 275–302.
- Pritsak O., 1956, 1981: *Der Titel Attila*, [w:] *Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag am 28. Februar 1956*, red. M. Woltner, H. Bräuer, Berlin (= „Veröffentlichungen der Abteilung für slawische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin” IX), 404–419 oraz [w:] O. Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History*, London, VIII, 404–419.
- Pusztay J., 1977: *Az „ugor-török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*, Budapest.
- Radek T., 2008: *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*, Frankfurt am Main (= „Budapester Studien zur Literaturwissenschaft” XII).
- Radek T., 2009: *A középkori német nyelvű historiográfia magyarságképéről egy imagológiai kutatás nyomán (1150–1534)*, „Korall” 10.38, 47–78.
- Radek T., 2014: *Az információáramlás jellemzői a Magyar Királyságban a középkori német nyelvű krónikák alapján*, „Világtörténet” 1, 103–124.
- Radó P. OSB, 1947: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*, I: *Libri liturgici manuscripti ad missam pertinentes*, Budapestini (= „Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai” / „Editiones Bibliothecae Széchényianae Musei Nationalis Hungarici” XXVI).

- Radó P. OSB, 1973: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitopharum regionum*, Budapest.
- Rady M., 2018: *Attila and the Hun Tradition in Hungarian Medieval Texts*, [w:] *Studies on the Illuminated Chronicle*, red. J.M. Bak, L. Veszprémy, Budapest (CEMT Subsidia I), 127–138.
- Rédei K., 1998: *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kirtikája*, Budapest (MÖK XI).
- Redlich O., 1882: *Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts*, MÖIG 3, 497–538.
- Reichert H., 1987: *Lexikon der altgermanischen Namen, I: Text*, Wien (= „Österreichische Akademie der Wissenschaften“. „Schriftenreihe der Kommission für Altgermanistik“. „Thesaurus Palaeogermanicus“ 1).
- Repfont, 1997: *Fontes VII: L–M*, Romae.
- Rouche M., 2011: *Attyla i Hunowie. Ekspansja barbarzyńskich nomadów, IV–V wiek*, tłum. J. Jedliński, Warszawa.
- Rókay P., Takács M., 1994: *Macsó*, [w:] *KMTL*, 421–422.
- Róna-Tas A., 1988: *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums*, [w:] *Studien zur Ethnogenese*, II, Opladen (= „Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften“ LXXVIII), 107–142.
- Róna-Tas A., 1997: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*, Budapest.
- Róna-Tas A., 1999: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest–New York.
- Salamon F., 1885: *Buda-Pest története*, II, Budapest.
- Schieffer R., 2010a: *Meinhard (Meginhard) von Bamberg*, [w:] *Verf-Lex²*, VI: *Marienberger Osterspiel – Oberdeutsche Bibeldruck*, 310–313.
- Schieffer R., 2010b: *Lampert von Hersfeld*, [w:] *Verf-Lex²*, V: *Kochberger, Johannes–, Marien ABC*, 513–520.
- Schmale F.-J., 2010: *Frutolf von Michelsberg*, [w:] *Verf-Lex²*, II: *Comitis, Gerhard-Gerstenberg, Wigand*, 993–998.
- Schönfeld M., 1911: *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg (= „Germanische Bibliothek“ I. „Sammlung germanischer Elementar- und Handbücher“ IV. Reihe: „Wörterbücher“ II).
- Schramm P.E., 1955: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zu sechzehnten Jahrhundert*, II, Stuttgart (MGH Schr. XIII.2).

- Schröder E., 1931: *Die deutschen Personennamen in Ekkehard's Waltharius*, [w:] *Studien zur lateinischen Dichtung des Mittelalters. Ehrengabe für Karl Strecker zum 4. September 1931*, red. W. Stach, H. Walther, Dresden (= „Schriftenreihe der Historischen Vierteljahrschrift“ 1), 143–157.
- Schröder E., 1935: *Beiträge zur Textform des Nibelungenliedes*, 2, „ZDA” 72, 51–56.
- Schröder E., 1969: *Die deutschen Personennamen in Ekkehard's Waltharius*, [w:] *Waltharius und Walthersage. Eine Dokumentation der Forschung*, red. E.E. Ploss, Hildesheim, 356–368.
- Schultz A., 1889: *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, Leipzig.
- Schulze W., 1933: *Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen*, Berlin 1933 (AGG „Philologisch-historische Klasse” NF V.6), Berlin.
- Schünemann K., 1925: *Hunnen und Ungarn*, „UngJbb” 5, 293–303.
- Schütte B., 1986: *Länder und Völker im ‚Waltharius‘*, „MJb” 21, 70–74.
- Semkowicz W., 2007²: *Paleografia łacińska*, Kraków.
- Senga T., 1987: *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince papához intézett „tatár-levele”*, „Századok” 121, 584–612.
- Shaw F., 2010: *Kaiserchronik*, [w:] *EMC*, II: J–Z, 956.
- Shields M., 2010: *Korner, Hermann*, [w:] *EMC*, II: J–Z, 977–978.
- Simond R.B., 1957: *A dömösi adománylevél (1138/1329.) magyar szörványai betűrendben*, „MNY” 53, 498–511.
- Slíz M., 2011a: *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*, Budapest.
- Slíz M., 2011b: *Személynevadás az Anjou-korban*, Budapest.
- Slíz M., 2011c: *Személynevek a középkori Magyarországon*, Máriabesenyő.
- Slíz M., 2012: *Tristan and Ehelleus: Names Derived from Literature in Angevin Hungary*, [w:] *Dialogue des cultures curtoises*, red. E. Egedi-Kovács, Budapest, 261–269.
- Solymosi L., 1994: *Váradí Regstrum*, [w:] *KMTL*, 713.
- Somogyi Sz., 2011: *A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete (A budai minorita krónika latin nyelve)*, „Fons” 18.2, 209–268.
- Sólyom K., 1966: *Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához*, „ItK” 70.1, 54–84.
- Spychała L., 2003: *Pozailustracyjne funkcje malarstwa książkowego w Chronicon pictum Vindobinense na przykładzie ilustracji tzw. podania o cudownej lani*, [w:] *Studia z historii średniowiecza*, red. M. Goliński, Wrocław (AUW 2512. „Historia” CLXIII), 23–103.
- Spychała L., 2010: *Chronicon Monacense*, [w:] *EMC*, I: A–I, 370–371.
- Spychała L., 2011: *Studia nad legendą dynastyczną Arpadów. Między pulpitem średniowiecznego skryby a „warsztatem” współczesnego badacza*, Wrocław (AUW 3329. „Historia” CLXXXII).
- Spychała L., 2012: *‘Święty przodek’ (?) Przyczynek do genealogii Arpadów w średniowiecznych kronikach węgierskich*, [w:] *Historicae viae. Studia dedykowane Profesorowi*

- Lechowi A. Tyszkiewiczowi z okazji 55-lecia pracy naukowej, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław (= „Studia Historica Medievalia” I), 177–232.
- Spychała L., 2020: *Węgrzy jako ‘pars aliqua gentis Massagetum’*. Ślady późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej uczoneści w dziele Tomasza archidiakona Splitu, 1: *Postrzeganie Węgrów we wczesnym średniowieczu z perspektywy zachowanych w źródłach określeń*, „Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis” 5, 155–195.
- Spychała L., 2021: *Węgrzy jako ‘pars aliqua gentis Massagetum’*. Ślady późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej uczoneści w dziele Tomasza archidiakona Splitu, 2: *Postrzeganie Massagetów*. 1) Kontekst „scytyjski”, „Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis” 6, 174–238.
- Spychała L. (rec.), 2021: *Hungary and the Hungarians. Western Europe’s View in the Middle Ages*. By Enikő Csukovits. *Viella Historical Research 11*. Rome: Viella Libreria Editrice, 2018. 233 pp., „Hungarian Historical Review” 10.3, 583–584.
- Spychała L., 2023: *Dux Attila i Stephanus [...] primus rex Hungarorum*. Uwagi na marginesie problematyki źródeł i metody pracy autora HISTORII BISKUPÓW SALONY I SPLITU, [w:] *Mundus et litterae. Studia ofiarowane Profesorowi Wojciechowi Mrozowiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław, 115–143.
- Spychała L., 2024: *Uwag kilka w kwestii chronologii i okoliczności uznania św. Stefana za pierwszego króla Węgrów / Węgiei*. Na marginesie dziejów średniowiecznych motywów, tekstów i ksiązek, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 33.1, 2024 – w druku.
- Steirische Reimchronik*, 2023: *GQDM*, <https://www.geschichtsquellen.de/werk/3850> [dostęp: 24.11.2023].
- Stelzer W., 1996: *Matthäus Marschalk von Pappenheim-Biberbach, das ihm zugeschriebene Chronicon Australe antiquum und der Wiener cvp 352*, „MÖIG” 104, 324–330.
- Struve T., 1969, wyd. 1970: *Lampert von Hersfeld. Persönlichkeit und Weltbild eines Geschichtsschreibers am Beginn des Investiturstreits*, „HJL” 19, 32–142.
- Struve T., 2002: *Gunther, Bischof von Bamberg*, [w:] *LexMA, IV: Erzkanzler bis Hiddensee*, 1792–1793.
- Strzelczyk J., 1992: *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa.
- Sudár B., 2018: *Hun hagyomány, Attila-hagyomány*, [w:] *A honfoglalók műveltsége*, red. B. Sudár, Budapest (= „Magyar őstörténet” VI), 92–96.
- Sudár B., 2021: *Az Árpádok és Attila*, [w:] J.B. Szabó, B. Sudár, *Az Árpád-ház nyomában*, Budapest (= „BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok” V), 83–102.
- Swoboda W., 1975: *Szeklerzy*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. G. Labuda, Z. Stieber, V: S–Ś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 524–525.

- Szabados Gy., 2014: *Identitásformák és hagyományok*, [w:] *Kőrösi Csoma Sándor. Mi a magyar?*, red. É. Ferencz Attiláné Szöcs, J. Gazda, E. Szabó, Kovászna, 151–156.
- Szabados Gy., 2015: *Identitásformák és hagyományok*, [w:] *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományérzés*, red. B. Sudár *et al.*, Budapest (= „MTA BTK MÖT Kiadványok” I), 289–305.
- Szabó D., 1936: *A dömösi prépostság adománylevele*, „MNY” 32, 54–57, 130–135, 203–206.
- Szabó D., 1954: *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza*, Budapest (= „A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai” LXXXV).
- Szabó D., 1959: *A magyar nyelvemlékek*, Budapest (= „Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek”).
- Szabó J.B., 2021: *Egy csésze, egy kard. Gondolatok az Árpádok Attila hagyományának tárgyi bizonyítékairól*, [w:] J.B. Szabó, B. Sudár, *Az Árpád-ház nyomában*, Budapest (= „Bölcsészettudományi Kutatóközpont”. „Magyar Őstörténeti Témacsoport”. „Források és tanulmányok” V), 103–110.
- Szegfű L., 1969: *Anonymus és a kománok*, „Magyar Könyvszemle” 85.3, 220–238.
- Szilágyi L., 1937: *Az Anonymus-kérdés revíziója*, 2, „Századok” 71, 136–202.
- Szilágyi L., 1939 [1990]: *Irodalmunk kezdetei*, [w:] *Ősműveltség és középkori kultúra*, red. P. Váczy (= „Magyar művelődéstörténet” 1), Budapest [reprint: Szekszárd], 431–471.
- Szücs J., 1973: *Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*, 1–2, „Századok” 107, 569–643, 823–878.
- Szücs J., 1974: *Kézai-problémák*, [w:] *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, red. J. Horváth, Gy. Székely, Budapest, 187–202.
- Szücs J., 1975: *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282–1285)*, Budapest (= „Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae” XCVI).
- Szücs J., 1984: *Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai)*, [w:] J. Szűcs, *Nemzet és történelem. Tanulmányok*, Budapest (= „Társadalomtudományi Könyvtár”), 413–555.
- Szücs J., 1992: *A magyar őstörténet vázlata (töredék)*, [w:] J. Szűcs, *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, wyd. I. Zimonyi, Szeged (MÖK III), 267–296.
- Szücs J., 1993: *Az utolsó Árpádok*, Budapest (HK „Monográfiák” I).
- Szücs J., 1999: *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282–1285)*, [w:] *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum / Simon of Kéza: The Deeds of the Hungarians*, wyd., tłum. L. Veszprémy, F. Schaer, studium J. Szűcs, Budapest (CEMT), XXIX–CIV.
- Tazbir J., 1984: *Od antemurale do przedmurza, dzieje terminu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 29, 167–184.

- Tazbir J., 1987: *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa.
- Tazbir J., 2004: *Polska przedmurzem Europy*, Warszawa.
- Thierry A., 1873: *Historyja Attyli i jego następców aż do usadowienia się Węgrów w Europie, dopełniona legendami i podaniami*, II, Warszawa.
- Thoroczkay G., 2000, *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*, [w:] „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, red. F. Piti, Gy. Szabados, Szeged, 569–591.
- Thoroczkay G., 2003: *A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban*, „Fons” 10.1, 21–64.
- Thoroczkay G., 2009a: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*, [w:] G. Thoroczkay, *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*, Budapest (TDI-Könyvek 9), 67–87.
- Thoroczkay G., 2009b: *A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban (historiográfiai áttekintés)*, [w:] G. Thoroczkay, *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*, Budapest (TDI-Könyvek IX), 171–214.
- Thoroczkay G., 2012: *A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig*, „Fons” 19.4, 409–433.
- Thoroczkay G. 2020, *A középkori Magyarország. Állam és ideológiák*, Budapest.
- Tischler M.M., 2010: *Meinhart von Bamberg. Die Physiognomie eines ‚Protointellektuellen‘ des 11. Jahrhunderts*, [w:] *Deutsche Texte der Salierzeit – Neuanfänge und Kontinuitäten im 11. Jahrhundert*, red. S. Müller, J. Schneider, München (= „MittelalterStudien des Instituts zur Interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Nachwirkens, Paderborn” XX), 251–284.
- Tóth V., 2014: *Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben*, Debrecen.
- Tóth Z., 1930: „*Attila's Schwert*“. *Studie über die Herkunft des sogenannten Säbels Karls des Grossen in Wien*, Budapest.
- Tóth Z., 1942: *A Hartvik-legenda kritikájához (A Szt. korona eredetkérdéséhez)*, Budapest.
- Tyc T., 1924a: *Anonim – biograf trzeciego Bolesława*, „Przegląd Warszawski” 4.2.31, 55–78.
- Tyc T., 1924b: *Uwagi nad Gallem-Anonimem*, [w:] T. Tyc, *Z dziejów kultury w Polsce średniowiecznej*, 1: *Stanisław Ciolek (1382–1437) a zabytki literackie w formularzach polskich*; 2: *Uwagi nad Gallem-Anonimem*, Poznań, 73–138.
- Uhlirz K., 1895: *Die Continuatio Vindobonensis. Ein Beitrag zur Quellenkunde der Geschichte Wiens*, „Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich” NF 29, 3–64.
- Markó L., 2002: *Új magyar életrajzi lexikon*, III: *H–K*, Budapest.

- Veszprémy L., 1991: *A hun-magyar hagyományok alakulása és a tatárjárás*, „Hadtörténelmi Közlemények” 104.1, 22–33.
- Veszprémy L., 1994: *Pannonia*, [w:] *KMTL*, 526.
- Veszprémy L., 1995: *La tradizione unno-magiara nella Cronaca universale di Fra' Paolino de Venezia*. Odbitka z tomu: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del baso medioevo*, red. S. Graciotti, C. Vasoli, Firenze, 355–375.
- Veszprémy L., 1999: *Chronicon Hungaro-Polonicum (Magyar-lengyel Krónika)*, [w:] *SSrerHung*, wyd. E. Szentpétery, II: *Pótlás*, Budapest, 766–767.
- Veszprémy L., 2004: *Attila, a magyar király*, „História” 8, 18–22.
- Veszprémy L., 2005: *A magyar őstörténet és a honfoglalás a középkori magyar krónikákban*, [w:] *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*, I, red. Á. Molnár, Budapest, 97–116.
- Veszprémy L., 2010: *Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója*, „Századok” 144.2, 465–484.
- Veszprémy L., 2010: *Simon of Kéza*, [w:] *EMC*, II: *J–Z*, 1362–1363.
- Veszprémy L., 2013: *A magyarországi hun hagyomány legkorábbi irott forrásai és európai kapcsolataik*, „AUSzeg AH” 135, 25–44.
- Veszprémy L., 2019: *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe) / History Writing and Historians in Hungary During the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh-Mid Thirteenth Century)*, Budapest (= „Rerum Fides” II).
- Virágh R., 1931: *Magyar helységnevek eredete (A magyar helynévkutatás eredményei)*, Szeged.
- Vizkelety A., 2005: *Hartvik*, [w:] *MAMŰL*, IV: *halételek–Jordán*, 48.
- Vollmann B.K., 2006: *Waltharius*, [w:] *RGA*, red. R. Müller, wyd. H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer, XXXIII: *Waagen und Gewichte-Wielandlied*, Berlin–New York, 160–164.
- Wandhoff H., 1996: *Der epische Blick. Eine mediengeschichtliche Studie zur höfischen Literatur*, Berlin (= „Philologische Studien und Quellen“ CXLI).
- Wattenbach W., 1882: *Über eine unbenutzte Handschrift Oesterreichischer Annalen*, „NA” 7, 135–142.
- Wattenbach W., Holtzmann R., 1943: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit*, I.4, Berlin.
- Wattenbach W. et al., 1976: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, I: Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum*, Darmstadt.
- Wattenbach W., Holtzmann R., Schmale F.-J., 1978: *Deutschlands Geschichtsquelle im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier*, II 3–4: *Das Zeitalter des Investiturstreits (1050–1125)*, Darmstadt.
- Weber M., 2010: *Rufus-Chronik*, [w:] *EMC*, II: *J–Z*, 1310.

- Wendehorst A., 1996: *Who Could Read and Write in the Middle Ages?*, [w:] *England and Germany in the High Middle Ages*, red. A. Haverkamp, A. Vollrath, Oxford–New York, 57–88.
- Wenskus R., Beck H., 1973: *Attila*, [w:] *RGA*, red. H. Beck *et al.*, I: *Aachen–Bajuwaren*, Berlin–New York, 467–473.
- Wenta J., 2011: *Kronika tzw. Galla Anonima. Historyczne (monastyczne i genealogiczne) oraz geograficzne konteksty powstania*, Toruń (= „Publikacje Centrum Mediewistycznego Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika” IV. „Scientiae Auxiliares Historiae” 2).
- Wertner M., 1892: *Az Árpádok családi története*, Nagy–Beckerek.
- Williams J., 1981: *Etzel der rîche*, Berne–Frankfurt am Main–Las Vegas (= „European University Studies”. Series I: „German Language and Literature” CCCVXIII).
- Wisniewski R., 1995: *Pestis patriae. Die Ungarneinfälle in der „Kaiserchronik“*, [w:] *Deutsche Literatur und Sprache von 1050–1200. Festschrift für Ursula Hennig zum 65. Geburtstag*, red. A. Fiebig, H.-J. Schiewer, Berlin, 347–357.
- Zeibig H.J., 1853: *Beiträge zur österreichischen Geschichte aus dem Klosterneuburger Archive*, „Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen” 9, 351–391.
- Žemlička J., 1986: *Století posledních Přemyslovců (Český stát a společnost ve 13. století)*, Praha.
- Žemlička J., 2017: *Do tří korun. Poslední Přemyslovců (1278–1301)*, Praha.
- Žemlička J., 2023: *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha.
- Zsoldos A., 2002: *Nemzetségek halála és születése Szent István korában*, [w:] *Szent István és az államalapítás*, red. L. Veszprémy, Budapest (NÉ), 380–393.
- Zsoldos A., 2007: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*, Budapest (HK „Monográfiák” XXIV).
- Zsoldos A., 2011: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest (HK „Kronológiák, adattárak” XI).
- Zsoldos A., 2015: *Elnöki zárszó – Történelem – írott források szekció*, [w:] *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományérvzés*, red. B. Sudár *et al.*, Budapest (= „MTA BTK MÓT Kiadványok” I), 307.

Lesław Sychała
 Uniwersytet Wrocławski
 leslaw.sychala@uwr.edu.pl
 ORCID: 0000-0001-7786-4497